

"נס חנוכה"

מהותו והצעות דידקטיות להוראתו

תקציר

"חג החנוכה" ותקופת החשמונאים מבטאים את "אתוס הניצחון" היהודי ושימשו סמל מובהק לעצמאותו המדינית של העם, שלאחריה באו תקופות של ניוון לאומי, חורבן וגלות. עלייתה של התנועה הציונית על בימת ההיסטוריה ושיבת העם לארצו – החזירו את "הניצחונות החשמונאיים" ותולדותיהם כדגם – חיקוי לחתירה בלתי מתפשרת לעצמאות מדינית. "המלחמות לתקומת עם-ישראל בארצו" העלו על נס את "ניצחונות המעטים מול הרבים" ואמצו את ניצחונות החשמונאים ל"אתוס הגבורה", שעל ברכיו חנכו את הדור הצעיר למורשת הקרב, מבחינת "בימים ההם ובזמן הזה".

מבחינה תיאולוגית עומד במרכזו של חג החנוכה "הנס"; אולם ככל שמתרחקים מתקופת האירועים (המאה ה-2 לפנה"ס), הופך "נס הניצחון" לנס פך השמן. במילים אחרות, מהותו של החג מקבלת תפנית, על-ידי חז"ל, והמוטיב הרוחני נהפך למרכזי, ואילו נס הניצחון מטשטש והולך – עד לעלייתו מחדש כערך חינוכי על-ידי תנועת התחייה הלאומית היהודית בעת החדשה. במאמרנו ננסה לברר מהו "נס חנוכה"? האם יש ניסיון מכוון לטשטשו? מה היה טיב היחסים בין היהודים ליוונים, ומדוע התגלגלו האירועים לכדי גזרות ומרד?

הקדמה

חג החנוכה הוא האחרון מבין החגים המסורתיים שנתקדש בלוח השנה היהודי. ברכת "על הנסים", הנאמרת בחנוכה בתפילת שמונה עשרה ובברכת המזון בכל ימי החג, נוסחה ניסוח אחרון רק בתקופת הגאונים. הספרים העיקריים, המתארים את מהותו של החג ואופיו, הם "ספרים חיצוניים", שקרובים לתקופת ההתרחשויות: הגזרות, המרד, הניצחון וטיהור בית המקדש. ספרות ההלכה המוקדמת כמעט אינה עוסקת בחג, והדבר בולט במיוחד במשנה, המייחדת מסכת כמעט לכל חג, אך לא לחג החנוכה. המקורות היהודיים, החל מתקופת התלמוד ועד ימינו מטשטשים ומערפלים את ניצחונות החשמונאים בקרבות, ומבליטים את האגדה על "נס פך השמן"¹. נדמה, שהמקורות היהודיים משתדלים להציג את ניצחון האמונה ונצחון המאמינים על הרשע והרשעים כמוטיב מרכזי של החג; כך נוהג גם הרמב"ם בהתייחסו להלכות חנוכה², כלומר ישנה מגמה להמעיס בערך "הארצי" של הניצחון ולהאדיר את המוטיב הניסי כמהותו של החג.

בהווה הציונית והישראלית המתחדשת הופך "חג החנוכה" לסמל המרכזי ואף למיתוס של "גבורת הניצחון". ניצחון החשמונאים וגבורת חנה ושבעת בניה (אשר במקורות מסורתיים מוקדמים מכונה גם: מרים בת תנחום³) אשר הוצעו בעבר, עולים ותופסים מקום מרכזי על סדר היום של החינוך העברי, ובמיוחד ביצירה העברית אשר מעניקה לאירועי העבר אקטואליזציה ורלוונטיות להווה העכשווית.

תאריכים: נס חנוכה; מלחמות וניצחונות החשמונאים; דידקטיקה.

- נציג מעט מזער מהרפרטואר העשיר הקיים בעניין כדוגמה להבהרת טיעוננו:
- א. מחזהו של אהרן אשמן: "אלכסנדרה החשמונאית" – **ומורדי הגיטאות.**
 - ב. מחזהו של יעקב כהן: "ינאי ושלומית" – **והממלכתיות הישראלית המתחדשת.**
 - ג. מחזותיו של משה שמיר: "מלך בשר ודם" – **ומחיר הקיום בתוך ההיסטוריה.**
- ו"מלחמת בני אור" – **והמהפכה החברתית.**

מחזות אלו ויצירות נוספות העוסקות בתקופת החשמונאים מנסים להקיש מתקופתם לימינו⁴. גם חוקר מלחמת החשמונאים, בצלאל בר כוכבא, אשר מעיד על מחקריו, שהביאו ל"שבירת מיתוסים" בכל הקשור להשקפה הקלאסית המקובלת במחקר לגבי אופיו "הרוחני" של המרד וקודמותיו (משמע הסיבות לגזירות אנטיוכוס), אינו נמנע מהשוואת גבורת החשמונאים לאירועים אקטואליים כ"שואת יהודי אירופה". הוא אף רומז למלחמות ישראל ולשאננות, שנבעה ממוטיב "המעטים מול רבים", כפי שבאה לידי ביטוי בטרואמות מלחמת יום הכיפורים⁵.

המוטיב המרכזי של חג החנוכה מקביל ב"אתוס הישראלי" לתיאור שמופיע בספרות הקרובה להתרחשות האירועים. מגמה זו מרגישה את מקומם של סמלי הגבורה והניצחון הארציים, ולא דווקא את המשמעויות הדתיות והרוחניות של החג. במיוחד ניכר המהלך המתואר ביישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל, אשר קשר את מהות החג לנופי הארץ ולאתריה. השם "מכבי" הפך עתה לכינויה של אגודת ספורט, והנסים והנפלאות והתשועות מידי שמיים פינו את מקומם ל"גבורת ישראל"⁶. מדינת ישראל שגלחמה על עצם קיומה ועל כינונה הלאומי במלחמת השחרור, אימצה את אתוס ה"גבורה" והניצחון-הארצי של מעטים מול רבים – בהקבלה למלחמות החשמונאים לשחרור הלאומי של העם וארצו.

לנוכח מרכזיותו של חג החנוכה בעבר ובהווה ועקב השוני בהסברים על מהותו של "נס החנוכה" נדרשנו לכתיבת מאמר זה, אשר בו ננסה להבהיר את השתלשלות האירועים ההיסטוריים, שהולידו את הגזירות והמרד. נקיים דיון – בעזרת מקורות – בנוגע למהותו של החג ולסיבות השונות, שהולידו דגשים שונים – בתקופות שונות – למוטיב המרכזי של החג.

אנו נגביל את דיוננו לאירועים, שהתרחשו בסמיכות-זמנים למרידות החשמונאים; טיהור המקדש, ולעניינים נוספים, אשר ישמשו רקע להבנת מהותו של "נס החנוכה". נשתדל להשיב על מספר תמיהות וקושיות בסיסיות, הקשורות למהותו של "נס החנוכה":

1. כיצד ניתן ליישב את הסתירה המהותית בין אוירת הסובלנות הדתית, שאפיינה את התרבות היוונית ואת כינוכו הנאור והליבראלי של אנטיוכוס (אפיפאנס) ה-4, לבין גזירות הדת שהטיל על העם היהודי?
2. כיצד התגלגלו האירועים "בין גזירות למרד", כלומר מהן הנסיבות החברתיות והפוליטיות (הפנימיות והחיצוניות), שהולידו את מרידות החשמונאים ותומכיהם במעצמה השלטת?
3. מהו ההסבר ל"נס הניצחון של מעטים מול רבים", על רקע ניצחונות המכבים בקרבות כנגד כוחות קטנים – מספרית ואיכותית – של נציבים מקומיים, וכשלונם בעימות כנגד צבאות סלווקיים ממלכתיים העדיפים מבחינה איכותית ומספרית? במילים אחרות, **קיימת בעייתיות, לכאורה, בהבנת ניצחונות המעטים כנגד הרבים.**
4. כיצד "אגדת פך השמן", המופיעה במקורות מאוחרים-יחסית למלחמות החשמונאים, הופכת למהות "נס החנוכה"? האם יש בכך ניסיון מכוון לטשטש ולערפל את "הנס האמיתי של החג", ואם כן, מהי הסיבה לכך?

5. מדוע נקבע חג החנוכה **לשמונה ימים**? מדוע דווקא סביב עניין **האור והמנורה**, והרי אי הדלקת המנורה בשמן טהור אינה מעכבת – מבחינה הלכתית – את חנוכה בית המקדש כולו ואת הקרבת קרבנות התמיד (חנוכה המזבח)?

פרק א' – מבוא

יחסי יהודים-יוונים מכיבוש ארץ-ישראל על-ידי אלכסנדר מוקדון ועד לעלייתו לשלטון של אנטיוכוס ה-4 אפיפאנס, (175-332 לפנה"ס).

א. יהודים ויוונים – יחסי איבה בהכרח?

ננסה לברר בקצרה, אם בסיס היחסים שבין היהודים ליוונים היה בהכרח ומלכתחילה ב"מסלול של התנגשות"?

הסימביוזה התרבותית בין שתי הקהילות הייתה רבה, והשפה היוונית השתרשה מאוד בעם-ישראל, עד כדי כך שבמרוצת הדורות הוצרכו החכמים לבאר להמוני העם את סיפורי המקרא לאור מקורות-יווניים⁹. "אלף ילדים היו בבית אבא: חמש מאות למדו תורה וחמש מאות למדו חכמה יוונית" (בבלי סוטה, מ"ט, ע"ב ובמקבילות), כך אמר רבן שמעון בן גמליאל הנשיא. מכאן, ששנים רבות אחרי מרד החשמונאים שלטו חז"ל וחוגים רחבים בעם ב"חכמת יוון", ולא רק בלשון יוון. משמע, לשון יוון ותרבותה – לא נדחו על הסף¹⁰.

אנו נתמקד בדוגמאות אחדות מאפיינות מראשית המפגש בין היהודים ליוונים, וננסה להוכיח, שטיב היחסים בין שתי הקהילות היה שפיר. **על רקע מערכת היחסים התקינה תעלה ביתר-שאת שאלת הטלת גזרות הדת.**

עם כיבוש ארץ-ישראל על-ידי אלכסנדר מוקדון נולד המפגש הראשון בין האוכלוסיה המקומית לכובשים. נציג מקורות אחדים המעידים על תוצאות המפגש.

המקור הראשון הוא נוסח שנשמר בתלמוד הבבלי לפי ה"סכוליון" (פירוש) ל"מגילות תענית":

"בעשרין וחד היה יום הר גריזים דילא למספד"¹¹. יום ששאלו הכותיים את בית

המקדש מאלכסנדרוס מוקדון ואמרו לו מכר לנו חמשה כורים ארץ בהר המוריה.

נתן להם, כשבאו יצאו יושבי ירושלם ודחפם במקלות, והודיעו את שמעון הצדיק.

לבש בגדי כהנה ונתעטף בגדי כהנה ויקירי ירושלם עמו ואלף בולייטין מכסין

בלבנים, ופרחי כהנה מקישין בכלי שרת, וכשהם מהלכים בהרים ראו אבוקות

של אור. אמר המלך מה זה? אמרו לו המסורות: הם הם יהודאין שמרדו בך. כיון

שהגיעו לאנטיפטרוס זרחה החמה. הגיעו למשמר הראשון. אמרו להם מי אתם?

אמרו להם אנו אנשי ירושלם ובאנו להקביל את פני המלך. כיון שראה אלכסנדרוס

מוקדון את שמעון הצדיק, ירד ממרכבתו והשתחוה לו. אמרו לו: לזה אתה

משתחוה, והלא בן אדם הוא? אמר להם: דיוקנו של זה אני רואה כשארד למלחמה

ונוצח. אמר לו מה אתה מבקש. אמר לו: בית, שאנו מתפללין בו על מלכותך,

הטעוך גוים ונתתו להם. אמר לו: מי הטעוני. אמר לו: הן הן הכותיים שעומדים

לפניך. אמר לו: הרי הם מסורים בידכם. נקבום בעקביהם ותלאום בזנבי סוסייהם

גדרום על הקוצים ועל הברקונים עד שהגיעו להר גריזים, כיון שהגיעו להר

גריזים וזרעוהו תרעוהו כרשינין, כדרך שחשבו לעשות לבית המקדש. יום שעשו

כן, עשאוהו יום טוב"¹¹.

מקור מקביל לסיפור המובא בגמרא, מופיע גם אצל יוסף בן מתתיהו, ראה נספח מס' 121. מהמקורות, המדווחים על המפגש הראשון בין יהודים ליוונים (מוקדונים), עולה, שהיחסים בין שתי הקהילות מושתתים על הערכה, שלום ורעות. הכוהנים הראו לאלכסנדר מוקדון את ספר דניאל, שכתוב בו על מלך יווני אחד שיבוא וימגר את ממלכת הפרסים, ואלכסנדר קיבל בשמחה את דברי הנבואה. אלכסנדר מוקדון אף הואיל להעניק ליהודים זכויות: **"שיורשה להם לקיים את חוקי אבותם ושתהא השנה חשביעית פטורה ממסים"** וכן העניק ליהודים, בעלי בריתו החדשים, גם את הזכות לשרת בצבאו¹³.

אמנם לא ניתן להימלט מן המסקנה, כי נשתרבו דברי אגדה למקורות שהציגו את סיפור המפגש: לדוגמה, הכוהן הגדול "שמעון הצדיק", שביהן בזמנו של אנטיוכוס ה-3, הוחלף בכוהן ידוע, בן זמנו של אלכסנדר מוקדון. חוקרים רבים, ביניהם א' צריקובר, ניסו לראות בסיפור המפגש אגדה, ותו לא¹⁴. אך המחקר המבוסס על נתונים עדכניים מאשש את עיקר הסיפור המפגש – כאותנטי, ומיישבו – תוך הסקת מסקנות מהצלבת עדויות אחדות – בהתאם למדיניותו ודרכו של אלכסנדר מוקדון בכל הקשור לקודשיהם של עמים שונים, וגם על סקרנותו הדתית הידועה ועל להיטותו לבקר במקדשי ארצות המזרח. המחקר מצביע על קיום המפגש – **ודווקא בירושלים** – וכן על הסבירות במתן זכויות ליהודים לחיות על-פי חוקי אבותיהם¹⁵.

המפגש בין יהודים ליוונים בראשיתו "יצא לדרך" ברוח של פיוס, הערכה ומערכת יחסים טובה. הקהילה היהודית הפיקה טובות הנאה משמעותיות על רקע מערכת יחסים זו: נוסף על הזכות "לחיות על-פי חוקי אבות" והזכות לשרת בצבא (שנצלה על-ידי היהודים) – נבנתה ושופצה העיר ירושלים, כמסופר על-ידי יוסף בן מתתיהו:

"כי לא מחסרון תושבים אחריהם אסף אלכסנדרוס אל העיר, אשר שקד לבנותה, רבים מבני עמנו. רק בראותו, כי כל היהודים מצוינים במידות טובות ונפלאים באמון לבם, נתן לאחינו את הכבוד הזה. כי נתן אלכסנדרוס כבוד לעמנו וכן כתב הקטיוס בספרו עלינו, כי התהלכו יהודים לפניו (לפני אלכסנדרוס) ביותר ובאמון. ועל כן הוסיף נחלתם ארץ שומרון ועשה אותה חופשית מכל מס"¹⁶.

פילוסופים יווניים בני התקופה, שהתעניינו בשכלול דרכי המשטר של היוונים עצמם (לצורה "אוטופית/מושלמת של דרך-החיים), התעניינו בעמי המזרח השונים, שבאו עמם במגע עקב כיבושי אלכסנדר מוקדון. אורח חייהם, משטרם ודתם של היהודים. עוררו אצלם רושם חיובי ביותר, והיו מקרים שהיהודים הוצגו כדוגמה לאורח החיים הרצוי:

הסופר היווני הראשון המזכיר את היהודים באריכות יחסית, הוא **הקאטאיוס מאבדירה**, שחי בימי אלכסנדר ושירת את המלך תלמי ה-1 כשר. הוא מעריך ומוקיר את אורח חייהם, משטרם וחוקיהם הדתיים של היהודים; גם **הפילוסופים: תיאופראסטוס וקליארכוס**, מתלמידיו של אריסטו, משבחים את היהודים וחכמיהם ומעריכים אותם כפילוסופים, הערכה גבוהה במיוחד בסולם הערכים היווני. השקפה והערכה דומה נרמזת בדברי **מגאסטנס**, סופר שכתב חיבור גדול על הודו, והשווה את "הבראמינים" ליהודים¹⁷. גם **"אייגרת אריסטיאס"**, שר בחצרו של תלמי פילדפיוס, מסופר על תרגום התנ"ך ליוונית הממחר מתייחס באהדה רבה ליהודים ולערכי היהדות¹⁸. ניתן לומר, שסופרים והוגים יווניים ראו ביהודים עם נעלה בתכונותיו ובמנהיגיו. למשל, **הקטיאוס איש אבדירה** המוזכר לעיל, ממקד את כל תיאורו על העם היהודי ותכונותיו סביב הדיון בכוהנים ומדגיש את היותם עילית: "...לא היה ליהודים מעולם מלך, והעמידה בראש העם נמסרה למי שנחשב מצטיין בתבונתו

ובשלמותו בין כל הכוהנים... הוא (משה) בחר את המחונונים ביותר בין האנשים המוכשרים על הצד הטוב ביותר לעמוד בראש העם ומינה אותם כוהנים. הוא קבע, שזמנם יהיה קודש לעבודת בית המקדש ולמעשים של יראת אלוהים והקרבת קרבנות. אותם מינה שופטים לכל דבר גדול ומסר לרשותם את הפיקוח על החוקים ומנהיגים...¹⁹.

ב. "הלניזם" – תהליכי התיוונות בחברה היהודית

לאחר שביררנו את טיב היחסים שבין היהודים ליוונים (מוקדונים) ונוכחנו, שהיו תקינים ואף מושתתים על יחסי הערכה, ובכל מקרה אין מדובר ב"מסלול התנגשות", ננסה לברר בקצרה, כיצד חדרה תרבות יוון לחברה היהודית. כשנרדן להלן באירועים, שהניעו את מרד החשמונאים, נעמוד על שתי נקודות קריטיות נוספות:

א. טיב יחסי יהודים-יוונים (סלווקים) בתקופתו של אנטיוכוס ה-3 (אביהם של סלווקוס ה-4, ושל אנטיוכוס ה-4).

ב. ההשפעה הישירה של ההתיוונות על גזירת הגזירות על-ידי אנטיוכוס (אפיפאנס) ה-4.

כיבוש המזרח על-ידי אלכסנדר מוקדון גרם ליצירת תרבות חדשה, "תרבות סינקרטית (ממזגת)" של יסודות מערביים (מוקדוניים-יווניים) ומזרחיים. **ההלניזם**, או התיוונות-המזרח, כרוך – ברמה האידאית – ברצונו של אלכסנדר מוקדון (הגדול) להקים ממלכה אוניברסלית, שתמזג יחידות לאומיות-פוליטיות שונות לממלכה אחת, וברמה המעשית בהתערותם של המוקדונים יורשי אלכסנדר מוקדון (הדיאדוכים = היורשים, בהם ידובר להלן) במזרח על-ידי בניית רשת צפופה של ערי פוליס רבות במזרח. בארץ-ישראל נבנו ערי פוליס בעיקר במישור החוף, כגון עזה, ששמה נגזר משמו של עזון בן הרקלס; אשקלון, יפו, דאר, עכו-פטולמאס, שומרון, תל-אנפה, מרישה ובית-שאן-סקיתופוליס; ובעבר הירדן: פילאדלפיה שירשה את רבת-עמון, גדרה, גרסה ועוד. אחד הגילויים, המזדקרים לעינין של ההלניזציה של ארץ-ישראל, היה שילובם של סיפורי יסוד ערים בפויניקיה ובארץ במסורת המיתולוגית היוונית. למשל, השם עכו=אָקִי ביוונית – משמעותה: מרפא. מסופר שהרקלס הגיע לנחל הנעמן (הַבְּלוֹס) ושם נתרפא, ומשם נגזר שם העיר שהוקמה על הנעמן; על דאר סופר, שמייסדה היה דורוס בן האל פוסידון; את תולדות יפו קשרו עם האגדה על פרסוס ואנדרומדה. כך נקשר סיפור יסוד הערים במזרח, או הפיכת ערים עתיקות לערי-פוליס בסיפורי אלים ומיתולוגיה²⁰.

התרבות היוונית-הלנית חדרה למזרח בתהליך ממושך על-ידי הרחבת השימוש בשפה היוונית כשפת השלטון וכשפת יומיום, על-ידי אמוץ שמות יווניים, על-ידי בניית ערי-פוליס בסגנונות אמנותיים יווניים, ועל-ידי קבלת דפוסי חיים וערכים תרבותיים הלניסטיים, תחילה על-ידי פיתוח קשרי כלכלה ומסחר ובמשך הזמן על-ידי בניית מוסדות יווניים מובהקים כ"גמנסיון ואפביון", הקשורים לתרבות יוון ובמידה רבה גם לפולחנה²¹.

אם כן "ההלניזם" הוא תרבות-סינקרטית, המקיפה תחומי חיים רבים, שחדרה לאזור המזרח בעקבות מסעות הכיבוש של אלכסנדר הגדול, ואינה זהה לתרבות יוון-הקלאסית. ננסה להדגים זאת בטבלת-השוואה:

טבלת השוואה בין הלניזם לתרבות יוון-הקלאסית

הקריטריון	הלניזם	יוון-הקלאסית
1. מקור העצמה וחוק	אלוהות המלך הוא מקור החוק.	פוליס – עיר המדינה; מקור הסמכות "חבר האזרחים".
2. מערכת קבלת החלטות של השלטון	המלך קובע, שלטונו אבסולוטי. "רעי המלך" ו"חבר היועצים" משמשים רק כנותני-עצות.	מעמד האזרחים קובע בשיטה דמוקרטית-ישירה.
3. צבא	"צבא המלך" – מבוסס על שכירים.	צבא "עממי". שותפים בו מירב הגברים של הפוליס "צבא הפוליס".
4. אורח-החיים	אחידות: בשפה, במטבע, בכלכלה ובשיטה המדינית.	דאגה לחיי הפרט והחברה בפוליס.

תהליך ההתיוונות ביהודה עצמה היה איטי לאין שיעור מאשר במישור החוף של ארץ-ישראל, בעבר הירדן או בארואמיאה (אדום מדרום-מזרח ליהודה). התיישבות יוונית ביהודה לא הייתה קיימת ואין זכר ביהודה המצומצמת (אזור יישובי היהודים מימי עזרא ונחמיה) לצורות התארגנות של נכרים. תהליך ההתיוונות ביהודה החל להסתמן בבהירות סביב שנת 200 לפנה"ס – לאחר השתלטות בית סלווקוס על ארץ-ישראל (עניין שבו ידובר להלן). שאז חדרה לאיטה ההשפעה לחברה היהודית על-פי המאפיינים שצינו לעיל²². למעשה ממדי ההלניזציה בקרב היהודים בראשית התקופה, מכיבושי אלכסנדר מוקדון ועד יסוד הממלכה החשמונאית (332-141 לפנה"ס) אינם ברורים. ישנם חוקרים שסבורים שההלניזם היה שולי ושטחי בין היהודים (צריקובר, שטרן, מילר), ויש סבורים שהיה משמעותי (ביקרמן, הנגל, גולדשטיין). ישראל ל' לין סבור, שאין לדבר על קביעה חד-משמעית, אלא ניתן לראות את עומק ההתיוונות בהתאם לנסיבות, לאמור האצולה התיוונה בממדים גדולים, ואילו האוכלוסיה הכפרית כמעט לא התיוונה. בירושלים הייתה ההתיוונות גדולה – בייחס לאזורים אחרים, כגון הגליל. במאה השנייה לפנה"ס הייתה ההתיוונות גדולה מזו שבמאה השלישית לפנה"ס. בתחומים החומרי והפוליטי הייתה התיוונות גדולה – בהשוואה לתחום הדתי, שנשמרו בו עקרונות היהדות ודרכי פולחנה²³.

הראשונים להתיוונות היו בני משפחת טוביה, ועליהם שומעים אנו לראשונה בערך בשנת 260 לפנה"ס. מקום מושבם לא היה ביהודה, כי אם ב"ארץ טוביה" בעבר הירדן המזרחי, שם היה למשפחה ארמון²⁴. יוסף בן מתתיהו מספר באריכות על תולדות המשפחה, ובמיוחד על יוסף בן טוביה – שמצד אמו היה שאר בשר של הכהן הגדול, שבניה היו מעורבים בחצר המלוכה התלמית (על בית תלמי ידובר להלן) ומילאו תפקידים מרכזיים גם בחיי הציבור בארץ²⁵. ב"תרומתם" הפוליטית להולדת הגזרות של אנטיוכוס נעסוק להלן.

לסיכום: ההלניזם שחדר למזרח הגיע גם לחברה היהודית. תחילה לאצולה – "בית טוביה" מעבר לירדן – ואחר כך, בתהליך איטי, לרבדים נוספים של אצולת יהודים בארץ-ישראל, ובמיוחד בירושלים. להלן ננסה לעמוד על ממדי ההתיוונות בירושלים ועל תוצאותיהם החברתיות-פוליטיות-דתיות.

פרק ב'

גזרות ומרד: ארץ-ישראל ותושביה היהודיים ב”עין הסערה”

ארץ-ישראל הייתה עד כיבושי אלכסנדר מוקדון בשולי האימפריות, רחוקה ממרכזי הכוח והסמכות ואינה נמצאת במרכז התעניינותם של שליטי האימפריה. כיצד נקלעים הארץ ותושביה ל”עין הסערה”?

א. מלחמות הדיאדוכים (היורשים)

לאחר מותו של אלכסנדר מוקדון ב-323 לפנה”ס פרצו מלחמות בין יורשיו (מפקדי צבאו), שנמשכו בין 301-323 לפנה”ס. ארץ-ישראל הייתה לכודה בין שני מוקדי כוח, הממלכה הסלווקית מצפון והממלכה התלמית מדרום. למעשה, הפכה הארץ לשדה המערכה המרכזי, שבו התנגשו שתי המעצמות בחמש מלחמות. תחילה שלטו בארץ התלמיים כמאה שנים (מ-301-200 לפנה”ס), אך ב”מלחמה הסורית החמישית”, נערך הקרב המכריע בבניאס ב-200 לפנה”ס, ואז הצליח אנטיוכוס ה-3 להשתלט על הארץ.²⁶

למלחמות הדיאדוכים היו תוצאות אחדות לגבי תושבי הארץ ויושביה היהודיים: בארץ – ובמיוחד בירושלים – הוצבו חיילות משמר זרים, כמו כן הוצפה הארץ בסוחרים ובפקידי ממשל נוכריים, שהביאו עימם את השקפותיהם ואת אורחות חייהם. היהודים ניצבו אפוא בפני סיטואציה חדשה, שזימנו לה הקשרים המתחייבים והרצוניים עם אוכלוסיה זו. יתרה מזו, נוצרו נאמנויות פוליטיות מנוגדות בתוך החברה היהודית: חלק – כבית טוביה – תמכו בשלטון התלמיים וחלק אחר, תמכו בשלטון הסלווקים, זאת על-פי מידת ”שיקולי הרווח וההפסד” שזולדו מקשרים פוליטיים אלו.²⁷

ב. ארץ-ישראל מכיבושה על-ידי אנטיוכוס ה-3 ועד להטלת הגזרות על-ידי אנטיוכוס ה-4

במלחמה הסורית החמישית סייעו היהודים לאנטיוכוס ה-3. הם קיבלוהו ברצון, סיפקו את צרכי צבאו ואף סייעו בידו לגרש את חיל המצב התלמי מירושלים. בתמורה העניק אנטיוכוס ה-3 לעם שורה ארוכה של הטבות, כפי שמפורטות במקור הבא: *”138. המלך אנטיוכוס לתלמי, שלום.”*

הואיל והיהודים גילו את התלהבותם כלפינו למן הרגע, שבו דרכנו על אדמתם, וכשבאנו לעיר ערכו לנו קבלת-פנים מזהירה, יצאו לקראתנו עם מועצת-הזקנים, סיפקו בשפע צידה לאנשי הצבא ולפילים ושיתפו אתנו פעולה בסילוק אנשי הצבא המצרניים אשר במצודה. *139. מצאנו גם אנו לראוי לגמול להם כמעשיהם ולקומם את עירם, שסבלה קשה ממאורעות המלחמה וליישיבה על-ידי מה שכל פזוריה שוב יתקבצו אליה.*

140. והראשית-כל, קיבלנו מתוך יראת-שמים החלטה להעניק להם, לצרכי הקרבנות, הקצבה של בהמת-קרבן ושל יין ושמן ולבונה, בשווי של עשרים אלף כסף (אדרכמונים) וארטבות קדושות של סולת, בהתאם למנהג המקום, בערך של אלף ארבע מאות וששים מדימנים של חיטה, ושלוש מאות ושבעים וחמישה מדימנים של מלח.

141. ורוצה אני שדברים אלה יוצאו לפועל ביחס אליהם [כלו' היהודים], כפי

שצויתי ושהמלאכה במקדש תושלם, הסטוים וכל חלק אחר שיש צורך לקומם. והעצים יובאו מיהודה עצמה ומן העמים האחרים ומהלבנון, בלי שאיש יגבה מהם מכס כלשהו. באופן דומה יש לנהוג גם בחומרים אחרים, הנחוצים לקיומו של המקדש לתפארת.

142. **ולכל באי-העם יקבע משטר בהתאם לחוקי-האבות.** מועצת-הזקנים, הכוהנים, סופרי המקדש ומשוררי הקודש פטורים יהיו ממס-הגולגולת וממס הכלילה וממס המלחים.

143. וכדי שתיושב העיר במשנה-מהירות, הריני פוטר ממסים למשך שלוש שנים את כל היושבים בה עתה ואת כל אלה שיחזרו אליה עד לחודש היפרברטיאוס.

144. גם לעתיד פוטרים אנו אותם משליש המסים, כדי שנוקיהם יבואו על תיקונם. אלה שנלקחו מן העיר בכוח-הזרוע והם שרויים במצב של עבדות, אנו משלחים אותם ואת ילדיהם לחפשי ומצווים להחזיר גם את רכושם. 145. לכל בני נכר אסור להיכנס לתחום המקדש, שהכניסה אליו אסורה גם על היהודים עצמם, מלבד לאלה שהדבר מותר להם, לאחר שהתקדשו בהתאם לחוק אבותיהם.

146. איש אל יכניס לעיר בשר סוס, בשר פרד, או בשר חמור-בר, או חמור-בית ובשר ברדלס, שועל וארנבת ובכלל בשר של כל בעלי-החיים האסורים על היהודים. כמו-כן אסור להכניס את עורם ולגדל איזה שהוא מהם בעיר. אלא מותר להשתמש באותם בעלי-חיים בלבד, שאבותיהם היו רגילים להם ושמהם יש להקריב כדין גם לאלוהים. כל העובד על איסורים אלה ישלם לכוהנים שלושת אלפים אדרכמוני²⁸.

יוצא אפוא, שליהודים ניתנו הזכויות לקיים אורח-חיים בהתאם ל"חוק אבות" פעמיים: בפעם ראשונה כתוצאה מהמפגש הראשון בין היהודים ליוונים בימי אלכסנדר הגדול עם הכהן הגדול, ידוע, ובפעם השנייה – כתוצאה מטיב היחסים, שנקמו עם אנטיוכוס ה-3, כ-170 שנים מאוחר יותר, ערב הטלת הגזרות (על-ידי אנטיוכוס ה-4 שהיה בנו של אנטיוכוס ה-3), בימיו של שמעון-הצדיק הכהן הגדול המפורסם²⁹, שעסק רבות בשיקום ירושלים והעם היהודי על-פי הרשות שניתנה בצו אנטיוכוס ה-3. שמעון הצדיק (המוזכר בפרקי אבות) מתואר על-ידי הסופר והפילוסוף היהודי, בן סירא, כמנהיגם הדגול של היהודים. בן סירא, שכתב בדור שקדם למרד החשמונאים, היה מבקר חריף של חרירת תופעת ההלניזם ליהודה. לפיכך ניתן להסיק, שבתקופתו של שמעון הצדיק לא "נפרצו הגדרות" בכל הקשור להתיוונות³⁰.

מערכת היחסים, המתוארת לעיל, בין האוכלוסייה היהודית והנהגתה לבין השלטונות הסלווקים, מחריפה את השאלה בדבר החיגיון בהטלת "גזרות הדת", שהינן צעד יוצא דופן וחרג ביותר בעולם היווני-הלניסטי.

ג. מדוע הטיל אנטיוכוס (אפיפאנס) ה-4 גזירות דת על היהודים?

הטלת גזרות הדת על-ידי אנטיוכוס ה-4 הייתה כאמור צעד חריג ביותר, שאינו מתיישב עם "תרבות יוון" ואף לא עם אישיותו של אנטיוכוס ה-4. לפיכך נדרש להסברים המורכבים מכמה נדבכים כדי ליישב את האירועים שקדמו לגזרות ואת תכליתן.

1. אישיותו של אנטיוכוס ה-4 (אפיפאנס)

כינויו של אנטיוכוס "אפיפאנס" = "המפואר / הנעלה", שונה דרך ליגלוג על-ידי בני דורו היוונים לאפימנס = "משוגע". יש חוקרים, שרצו לתלות את עניין הגזרות באי יציבותו של המלך. מעיון במקורות נראה שהתנהגותו של המלך אכן הייתה אקסצנטרית בעיני דורו (ראה נספח מס' 2), אך צריקובר הוכיח זה מכבר, שמוזרות הליכותיו הייתה לכל היותר בהתנהגותו החברתית. את ענייני המלוכה ניהל ביד רמה ובחכמה מדינית רבה. חינוכו היה באוריינטציה פילוסופית, וללא ספק הוא היה סובלני בענייני דת. לפיכך לא ניתן לתלות את גזרות הדת באישיותו של אנטיוכוס ה-4³¹. את הגזרות יש להסביר בתמורות רבות היקף, שטלטלו את הממלכה הסלווקית ואת האזור כולו, ובגלל תמורות חברתיות-דתיות מרחיקות לכת, שאירעו בקהילה היהודית, ובמיוחד במעמד הכוהני-שלטוני בירושלים.

2. תמורות עולמיות

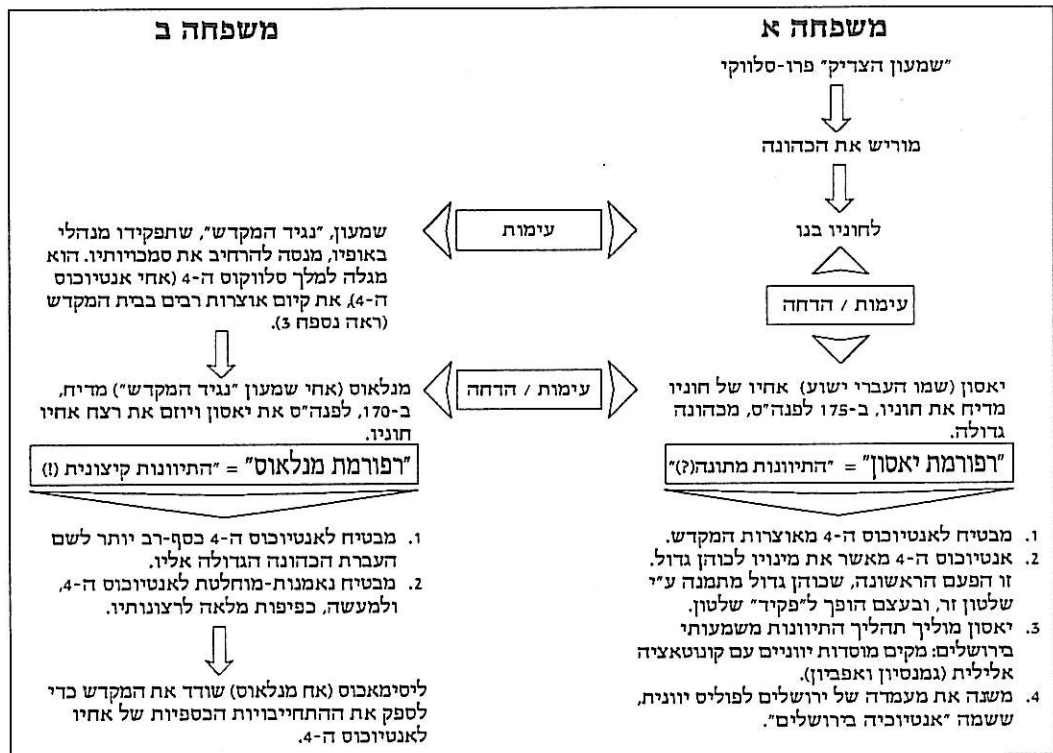
חוסנה ועוצמתה של הממלכה הסלווקית התערערו בימיו של אנטיוכוס ה-3, שצבאותיו ניגפו בפני הרומאים ב-189 לפנה"ס בקרב מאגנסיה, ועקב זאת אולץ לחתום על חוזה "שלום אפאמיה" ב-188 לפנה"ס. תוצאות המפלה שינו לחלוטין את מערך יחסי הכוחות באסיה הקטנה: הממלכה הסלווקית קטנה בממדיה, יוקרתה נפגמה, שכן לא יכלה לפעול באופן מדיני וצבאי ללא התחשבות בדעתה של רומי. לצורך דיוננו נדגיש, שירידת מעמדה של הממלכה נבע בעיקר מהטלת חובת תשלום פיצויים עצומים לרומא – עניין, שגרם לפגיעה של ממש בעושרה של הממלכה הסלווקית ובחיפוש תמידי של מקורות כספיים למימון התשלומים. אנטיוכוס ה-3 עצמו נהרג שעה שניסה לשרוד אוצרות מקדש בעילם במזרח ממלכתו³². כפי שיתברר להלן, מצבה הכספי הקשה של האימפריה הסלווקית היה גורם משמעותי ביחסיה עם שכבת האצולה הכוהנית היהודית.

3. תמורות אזוריות

אנטיוכוס ה-4 ניהל בכל ימי שלטונו פעולות נמרצות כדי לחזק את כוחה של ממלכתו. כמו כן עסק כאביו בחיפוש משאבים כספיים כדי לעמוד בתשלומי הפיצויים לרומא. מוקד המתיחות העתיק וארוך הימים עם הממלכה התלמית צץ ועלה מחדש, לפיכך ריכוז המלך בראשית שלטונו את מאמציו הצבאיים בגבול הדרומי של ממלכתו וניהל קרבות כנגד בית תלמי בשנים 169-168 לפנה"ס. מסעות המלחמה עברו כבעבר בארץ-ישראל. מובן מאליו, שבתנאים המדיניים המתוארים חיפש המלך דרכים לחזק את נאמניו בין היהודים. לעניין זה ולחיפוש אחרי המקורות הכספיים יש משקל רב בהטלת הגזירות.

4. "המתיוונים" ומשקלם בסיטואציה של הטלת גזירות-הדת

תמורות מרחיקות לכת אירעו בקרב אצולת ירושלים לאחר מותו של "שמעון הצדיק", הכוהן הגדול, שפעל כאמור לעיל בימי אנטיוכוס ה-3. רוב התמורות קשורות במחלוקות פנימיות על צבירת כוח השלטון – תוך כדי התקרבות לשלטון הסלווקי. ננסה לתאר באופן גרפי את המחלוקת בין שתי משפחות האצולה של הכוהנים בירושלים, שניהלו ביניהם מאבקי כוח.

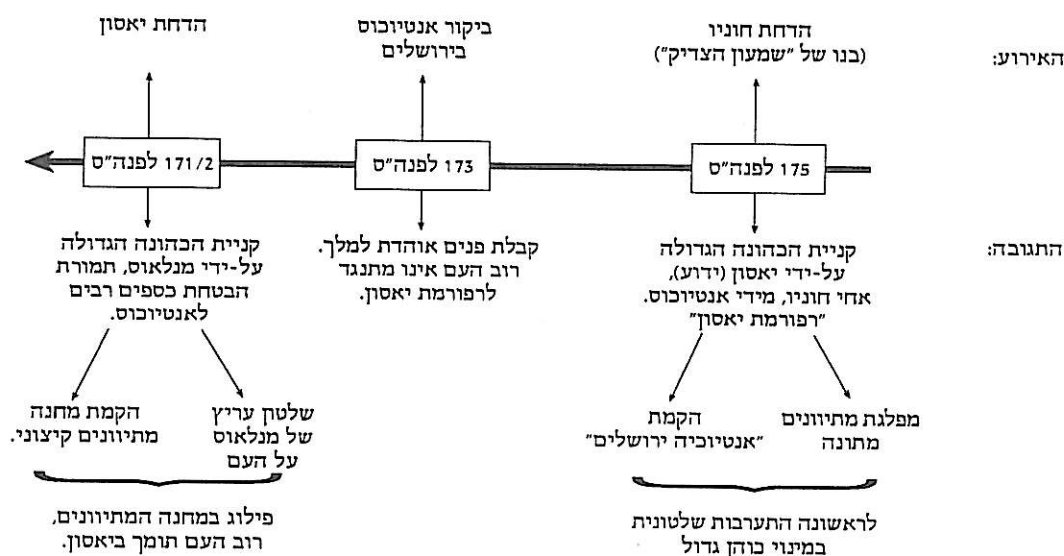

מסקנות

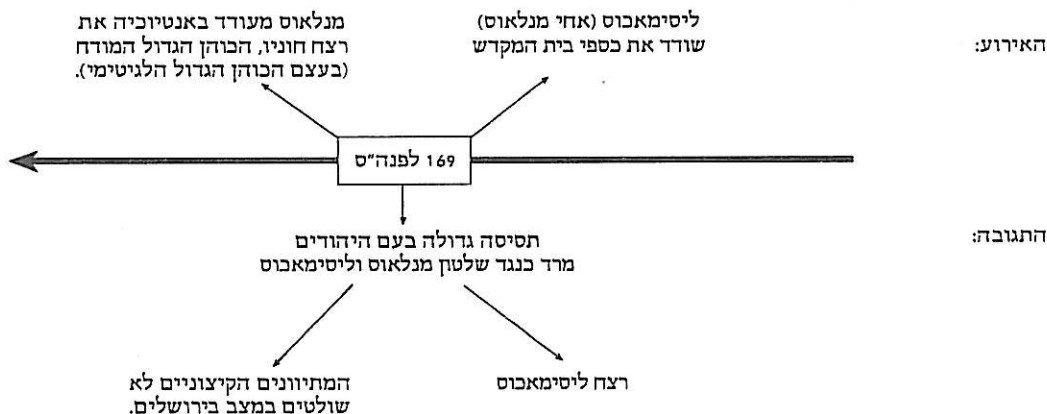
1. המצב החברתי-פוליטי בירושלים מתערער בעקבות מחלוקת בתוך משפחת הכהונה לאחר מות שמעון הצדיק.
2. רפורמת יאסון שמתרחשת ב-175 לפנה"ס הינה משמעותית. למעשה, מכניס יאסון את ההתיוונות לירושלים משנה באופן יסודי את אורח החיים ומחריף את הקיטוב החברתי בין היהודים (בין האצולה המתיוונת לפשוטי העם), אם כי אינו מבטל את עבודת ה'. ללא ספק, אין מתקיימת יותר בירושלים "חוקת אבות" במשמעות, שהעניקו לה אלכסנדר הגדול ואנטיוכוס ה-3. אווירה אלילית מתפשטת בירושלים, והשכבה האצילית-כהנית מתיוונת. החמור מכל, חוניו הכהן הגדול המתיוון (משנה את שמו העברי: ידוע) משחד בכספי המקדש את אנטיוכוס, הזקוק נואשות לאמצעים כספיים לתשלום חובותיו לרומא, ומאפשר לגורם חיצוני להתערב במינוי כהן גדול. בכך יש תקדים מסוכן לעצם המשרה, ונושא המשרה נהפך למעשה ל"פקיד ממשלתי". התגובה המיידית של העם על רפורמה של יאסון לא הייתה עוינת. ידוע, שבביקורו של אנטיוכוס ה-4, שנערך שנתיים לאחר קניית תפקיד הכהונה על-ידי יאסון (ב-175 לפנה"ס), הוא מתקבל באהדה רבה על-ידי תושבי ירושלים. לפיכך מכנים החוקרים את רפורמת יאסון כ"התיוונות מתונה"³³.
3. תפיסת הכהונה על-ידי המחנה של מנלאוס ב-172 לפנה"ס מחמיר את הפילוג בעם ומחריף את תהליך ההתיוונות. רוב העם תומך במפלגת "המתיוונים המתונים" בראשות יאסון. מנלאוס, שמתחייב לאנטיוכוס להגדיל את תשלומי השוחד אם יתמנה לכהן גדול, אינו עומד בהבטחתו:

למרות שלטון העריצות שכופה על העם, הוא אינו מצליח לאסוף את סכום הכסף לו התחייב. הוא נקרא לאנטיוכיה להגיש דו"ח. כדי לעמוד בהתחייבויותיו הכספיות לשלטונות מצווה על אחיו, בעודו באנטיוכיה, לשדוד את כספי המקדש. גזילת כספי המקדש על-ידי ליסימאכוס ורצח חוניו (הכוחן הגדול המורח, שחי באנטיוכיה) בעירודו של מנלאוס מלידים בשנת 169 לפנה"ס מרידה בירושלים כנגד שלטונם העריץ של המתיוונים הקיצוניים, ובמהלכה נרצח ליסימאכוס. אנטיוכוס ה-4 שב ממסע המלחמה כנגד התלמיים, מרכא מרידה זו ושדוד את כספי המקדש (כפי שעשה במקומות נוספים בעטין של דרכיו). תגובת היהודים על מעשיו החמורים של אנטיוכוס, שנעשו ללא התגרות ישירה כלפיו, מולידה תסיסה עזה נוספת בירושלים. כאשר פושטת ב-168 לפנה"ס שמועה שאנטיוכוס ה-4 נהרג בקרב, בעת שניהל מסע מלחמה נוסף כנגד התלמיים, פורצת בירושלים מרידה נוספת במנלאוס. את המרידה מנהיג יאסון, החוזר לירושלים, ומדיח את מנלאוס. המרידות בירושלים נתפסות על-ידי אנטיוכוס ה-4 כהתקוממות כללית של היהודים כנגדו, ולפיכך הוא עולה לירושלים, מרכא ביד קשה את המרידה ומקים בעיר מבצר (חקרא), ובו הוא מושיב חיל מצב קבוע. לאחר שורת המרידות ופעולות הדיכוי מצד אנטיוכוס ה-4, מאבדת למעשה יהודה את שלטונה העצמי. לפיכך פורצת מרידה כוללת של היהודים בשלטון הסלווקים, המתבטאת בברחה-רבתי מירושלים. בעטיו של המצב שהתהווה מטיל אנטיוכוס ה-4 בחודש כסליו של שנת 167 לפנה"ס גזירות דת³⁴, זאת כדי לייצב את המשטר ביהודה.

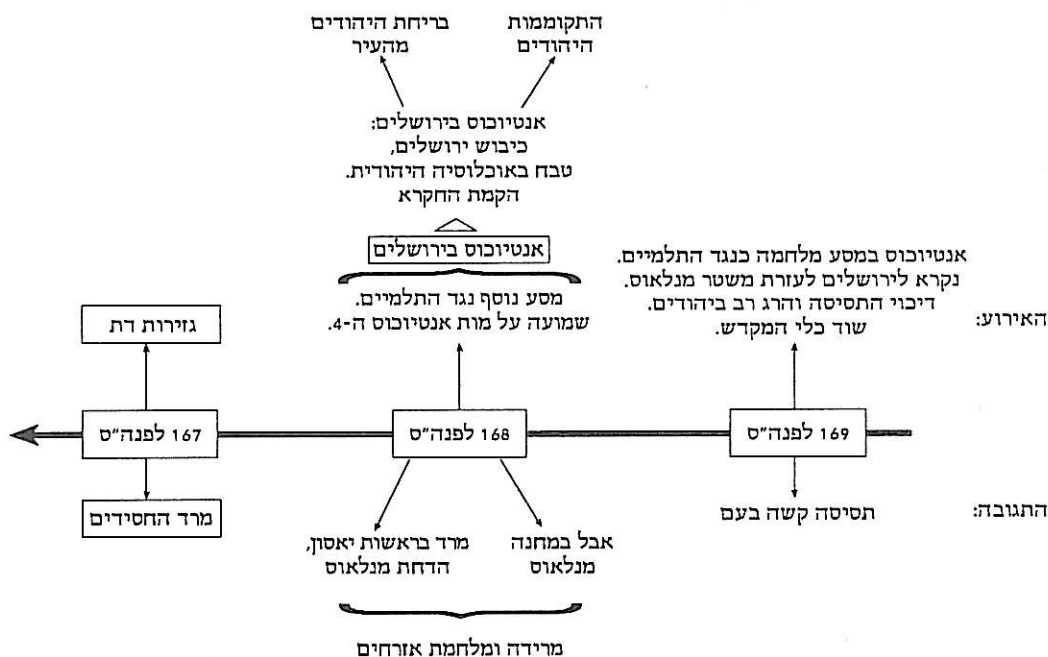
שלב א': מאבקי כוח על השלטון בחברה היהודית ותוצאותיהם:

שלב ב': שוד כספים מהמקדש על-ידי היהודים, והעמקת הקרע במחנה המתיוונים.

שלב ג': התערבות אנטיוכוס ה-4 בתסיסות בירושלים.

ננסה לתאר באופן סכמטי את ההתרחשויות ההיסטוריות:

ננסה לסכם את המאורעות הקודמים ל"מרד החשמונאים":

א. אין ספק, שמאבקים פנימיים בקרב היהודים בעלי אופי פוליטי-תרבותי וחזית התיוונות לשכבת האצולה-הכוהנית, היו גורמים מכריעים להשתלשלות האירועים ב"דרך להטלת גזירות דת".

ב. יריבויות של מחנות מתיוונים-יהודיים על ביסוס מעמדם השלטוני וקניית הכהונה בכסף תוך שוד כספי המקדש, גורמות לאנטיוכוס ה-4 להתערב בענייני הכהונה. משמע הפנייה לאנטיוכוס ה-4 (ולקודמו = אחיו סלווקוס ה-4) להתערב בעניינים הפנימיים באה מצד יאסון, ובמשנה תוקף מצד מנלאוס, הכהנים הגדולים, ולא באה ביוזמתו של המלך.

ג. מאבקי הכוח הפנימיים בקרב היהודים מעוררים שני גלי מרידות לפני הטלת הגזירות על-ידי אנטיוכוס ה-4, בשנים 169 ו-168 לפנה"ס.

ד. אנטיוכוס ה-4 נקרא על-ידי המתיוונים הקיצוניים להשליט סדר בירושלים, לתמוך בשלטונם ולחזקו. שוד כלי המקדש על-ידו ב-168 לפנה"ס נועד לצורכי תשלום חובותיו לרומא, ולא נתפס על-ידו כעניין בעל אופי דתי. הקמת "החקרא" בירושלים ושוד כלי המקדש ואוצרותיו מחריפים את התסיסה בקרב היהודים.

4. משלא נבלמת התסיסה בירושלים, גם לאחר נקיטת צעדים חריפים נוספים ב-169 לפנה"ס נוקט אנטיוכוס ה-4 צעד **מדיני חריג** כדי להרגיע את התסיסה: **גזירות דת**.

אנטיוכוס סבור, שאופיו ואורחות חייו המיוחדים של העם היהודי עומדים ברקע התמרדויותיהם התכופות בשלטונו (או בניצויים שמונו מטעמו), ולפיכך הוא מחליט להטיל גזירות דת כדי להרגיע את המצב. בדיעבד הסתבר, ששיקול דעתו היה מוטעה, שכן כידוע, הולידו גזירות הדת התקוממות כללית.

אם כן, כדעתו של א' צריקובר, והיסטוריונים נוספים ההולכים בדרכו, **"לא המרד בא כתגובה על גזירות, אלא הגזירות באו כתגובה על מרד"**, לא כצעד אנטי-דתי אלא כאמצעי מדיני חריג לסיטואציה, שאנטיוכוס ה-4 ונאמנו הכוחן הגדול המתיוון מנלאוס סברו, שהיא הדרך הטובה ביותר למגר אחת ולתמיד את ההתנגדות היהודית למשטר החצר שקם ביהודה. לפיכך סדר האירועים שהביאו להטלת הגזירות היה כדלקמן: א. התנגשויות בין אישים ומפלגות בקרב היהודים. ב. התערבותו של אנטיוכוס בענייני יהודה על-פי הזמנת המתיוונים. ג. שוד כלי המקדש על-ידי המתיוונים ועל-ידי השלטונות הסלווקים והתגברות המרידות בירושלים. ד. גזירות הדת. ה. מרד³⁵. פקודת אנטיוכוס ה-4 שהטילה גזירות דת מובאת על-ידי יוסף בן מתתיהו, וזה לשונה:

"ויכתוב המלך אל מלכותו להיות כולם לעם אחד. ולעזוב כל איש את חוקותיו ויקבלו כל העמים כדבר המלך. ורבים מישראל רצו בעבודתו ויזבחו לאילילים ויחללו את השבת. וישלח המלך ספרים ביד מלאכים לירושלים ולערי יהודה ללכת אחרי חוקים נוכרים לארץ. למנוע עולות וזבח ונסך מן המקדש ולחלל שבתות וחגים. ולטמא מקדש וקדושים, לבנות במות והיכלות ופסילים ולהקריב חזירים ובהמות טמאות, ולהניח את בניהם בלתי מולים ולשקץ את נפשותם בכל טמא ופגול. לשכוח את התורה ולהחליף כל החוקים. ואשר לא יעשה כדבר המלך ימות. ככל הדברים האלה כתב למלכותו ויפקד פקידים על כל העם ויצו לערי יהודה להקריב בעיר ועיר. ויתחברו אליהם רבים מן העם כל עוזב את התורה ויעשו רעות בארץ. וישימו את ישראל במחבואים בכל מנוסם"³⁶.

הטלת גזירות הדת על-ידי אנטיוכוס לא השיגה את מטרתה. התסיסה בקרב היהודים גברה, עד שהתפרצה במרד של שכבות עממיות שכונו "החסידים", אשר ראו בהתיוונות ובשלטון העריץ של האריסטוקרטיה היהודית המתיוונת סכנה לקיומו הרוחני והפיזי של העם. אם כן "החסידים" שהם ראשי הסופרים ומנהיגיהם היו למדריכי העם שברח מירושלים והנהיגו אותו למרד בסלווקים.

כאשר התייצבו החשמונאים, תושבי מודיעין, בראש המרד, הם עשו את מעשיהם בתור משפחת כוהנים נאמנה לרת היהודית, ובהמשך לפרוץ המרד בירושלים.³⁷

פרק ג': נס חנוכה

ננסה לבחון אם ניתן לראות במלחמות החשמונאים נס? האם אכן ניצחו המעטים את הרבים?

א. "נס הניצחון" – קרבות החשמונאים נגד הסלווקים

ננסה להציג בטבלה, ובקיצור נמרץ, את מהלך הקרבות בין החשמונאים לסלווקים.³⁸

תאריך	המערכה	הכוחות הפועלים	תוצאות	מסקנות/הערות
166 לפנה"ס	קרב "מעלה הלבונה" 6,000 לוחמי יהודה דלי חימוש, כנגד צבא-עזר מקומי, המונה כ-6,000 חיילים, מצויד בצויד פרימיטיבי: קשתות, קלעים וחרבות. תקיפה מצפון לדרום. ניסיון להגיע לבסיסו של יהודה בהרי הגופנא. ניסיון סלווקי ראשון לפרוץ את המצור של כוחות יהודה על גב ההר ולהתחבר לחיל המצב הסלווקי ולמתיוונים בחקרא בירושלים.	צבא של מקומיים, כפריים, שומרונים ומוקדונים בני שומרון בפיקודו של הנציב הסלווקי בשומרון, אפולוניוס .	ניצחון מוחץ של יהודה. מארב באזור קריטי ב"מעלה הלבונה". יהודה לקח שלל את חרב אפולוניוס ואתה נלחם עד עד יום מותו.	הסלווקים לא מיחסים חשיבות רבה למרד. השלטון המרכזי שולח חיל צבא מדרג מקומי.
166 לפנה"ס	קרב "מעלה בית חורוק" אין אינפורמציה על גודל הכוח הסלווקי, פרט ל-800 הרוגים בסוף הקרב. ניסיון לתקוף מהשפלה מעמק איילון אל גב ההר לאזור גופנא. תקיפה ממערב למזרח.	כוח צבאי מקומי שחנה במבצר מלכותי בגזר. מפקד המבצע הוא סירון . מדובר בכוח קטן יחסית, אך מחומש היטב ובו גם כוח פלנקס קטן.	מארב של יהודה במעלה בית חורוק, אין באפשרות הסלווקים להביא לפריסת כוחותיהם, לכן הפלנקס לא היווה יתרון. 800 הרוגים ונסיגה. שמו של יהודה מתפרסם.	השלטון המרכזי אינו מיחס עדיין חשיבות של ממש למרד היהודים.
165 לפנה"ס	"קרב אמעוס" אנטיוכוס ה-4 יוצא לרכא מהומות כנגדו במזרח ממלכתו, משם נשקפת לו סכנה של ממש. ליסיאס הממונה על החלק המערבי של הממלכה שולח כנגד יהודה צבא מלכותי. ניסיון לתקוף בעמק איילון. כוח חיפוש עולה לגב ההר.	צבא מלכותי של ממש בפיקוד שלושה מצביאים: תלמי, גורגיאס וניקנור . יחידות מיוחדות (קלות יותר מהפלנקס) לטיפוס הרים, כדי להבריח את צבא יהודה לעמק.	1. ניצחון יהודה על-ידי מהלך עקיף קלאסי. 2. הסלווקים עמדו על כך שהגזירות על הדת היו משגה. 3. אנטיוכוס ה-4 שולח ליהודה	1. צבא יהודה והמרד נהפכים לעניין חשוב בעיני השלטון המרכזי. 2. מכאן ואילך גם יהודה נלחם כצבא מודרני עם פרשים ופלנקס.

תאריך	המערבה	הכוחות הפועלים	תוצאות	מסקנות/הערות
165 לפנה"ס (המשך)	מהלך צבאי מבריק של יהודה בהקפת המחנה הסלוקי בעלות השחר.	צבא גדול מספרית מצבא יהודה.	איגרת "פקודת חנינה" כל המורדים רשאים לחזור לכפריהם ללא עונש. 4. הותר על-פי "פקודת החנינה" של אנטיוכוס ה-4 לחיות על-פי חוקי אבות. 5. צבא יהודה מחומש בנשק מודרני.	
164 לפנה"ס	קרב "בית צור" ניסיון לתקיפה מדרום לצפון. ליסיאס בונה את מחנה היציאה שלו בבית צור (דרומית לירושלים). יהודה המכבי אינו נלחם ממש בצבאו של ליסיאס, אלא נוקט פשיטות הטרדה שגורמות לדרמורליזציה והרוגים במחנה הסלוקיים. ברור שאם היה מחנה זה עולה על יהודה, היה מצליח לכבוש את ירושלים ולרכב את מרד היהודים.	צבא סלוקי גדול בפיקודו של ליסיאס, ממלא מקום המלך, בעצמו. הכוח מונה לדברי ספר מקבים א', 60 אלף רגלי ו-5,000 פרשים. יש בכך הגזמה גדולה מאוד. אך הכוח גדול מזה של יהודה ומצויד טוב ממנו.	נסירת הצבא של ליסיאס: 1. זו הפעם הראשונה שיש התערבות רומית בנעשה ביהודה לטובת הצד היהודי. 2. אנטיוכוס ה-4 מת בפרס (בעת שדירת מקדש). 3. ליסיאס מפסיק את הקרבות כנגד היהודים וחוזר כדי לתפוס את השלטון באנטיוכיה.	המגעים הראשונים בין הרומאים ליהודים 1. מסעות יהודה בפעם הראשונה ברחבי ארץ-ישראל (מחוץ להרי ירושלים) כדי לחלץ יהודים. 2. כ"ה בכסלו טיהור המקדש!
162 לפנה"ס	קרב "בית זכריה" נסיונו השני של ליסיאס לדכא את מרידות היהודים. כיוון ההתקפה מדרום לצפון.	צבא גדול מאוד, על-פי מקבים א': 100 אלף רגלים, 20 אלף פרשים ו-32 פילים. צבא יהודה כשני רבבות, מחומש היטב, אך נופל מזה של הסלוקיים.	1. ניצחון מוחץ לסלוקיים. 2. היהודים נסוגים לירושלים, אחרי מות אלעזר אחי יהודה (תקע רומח בפילו) 3. ליסיאס צר על הר הבית ונחוש לחסל את המורדים. 4. בשלב קריטי זה נאלץ ליסיאס לסגת כי פיליפוס , הממונה על חלקי מזרח האימפריה, עולה על אנטיוכיה כדי לקחת את השלטון לידיה.	1. רק בגלל ריב על השלטון חוזר ליסיאס ברגע קריטי לאנטיוכיה, ומנצח את פיליפוס . 2. מציע הצעת שלום ליהודים וזו מתקבלת. 3. ליהודים מותר להמשיך חייהם על-פי חוקי אבות.

תאריך	המערכה	הכוחות הפועלים	תוצאות	מסקנות/הערות
161 לפנה"ס	קרב "הרמה" ו"חרשה" ליסיאס מודח מהשלטון, דימיטריוס, בן אחיו של אנטיוכוס ה-4, עולה לשלטון. למרות חוזה השלום שנחתם עם היהודים מצווה המלך החדש על הנציב שנשלח ליהודה, ניקנור , שהיה קודם לכן מפקד מאגר הפילים, להכניע את היהודים.	צבאו של ניקנור נחות מספרית, לכן הוא מנסה בדרכים עקיפות לתפוס את המצביא, יהודה. משלא הצליח יוצא כנגדו במערכה ליד כפר שלמא שליד גבעון.	ניצחון ליהודה. אם כי לא ניצחון מלא, שכן הסלווקיים חוזרים לשלוט בירושלים. ניקנור היה בין ההרוגים הראשונים וע"ש זה קבעו את "יום ניקנור".	1. יהודה עדיין לא מנוצח. מנצל כל יתרון טקטי כמו התקפה ישירה על המנהיג, כדי לזרוע הרס בצבאו. 2. ברית בין יהודה לרומי נגר דימיטריוס ה-1.
160 לפנה"ס	"קרב אלעשה" המלך דימיטריוס ה-1 החליט לטפל ביהודה ביד קשה, ושלח את מיטב צבאו בפיקודו של בקחידס, הממונה על כל המדינות שממערב לפרת, בראש כוח גדול. בגלל מודיעין שטח טוב של יהודה החליט בקחידס לתקוף מכיוון לא צפוי ועלה ממזרח למערב, דרך יריחו.	הפעם ניצב הצבא הסלווקי בשטח מישורי שאיים ישירות על ירושלים, ובלכן זו הפעם הראשונה נאלץ יהודה לקבל את תכתיב שדה המערכה. נחיתות צבאו של יהודה בלטה מאוד. הצבא הסלווקי (באגף הימני) עשה תרגיל הטעיה של בריחה, ואז האגף השמאלי סגר את צבא יהודה במלכודת.	ניצחון מובהק של הסלווקיים. יהודה נהרג בקרב	1. צבא המורדים בורח מחוץ לאזור יהודה. 2. המתיוונים מתחזקים ובראשם הכוהן הגדול אלקימוס. 3. יונתן ממשיך דרכו של יהודה. 4. המאבק על המלוכה בממלכה הסלווקית ממשיך ועניין זה מציל את ירושלים מחורבן.

מסקנות

- בתקופתו של אנטיוכוס ה-4 לא היה הצבא הסלווקי מנוון, להיפך, הוא עבר ראורגניזציה ושדרוג לשיטות לחימה מתקדמות (רומאיות) וגמישות. היו ברשותו יחידות עילית ללוחמה הררית, צבא פילים, חימוש רב ומתקדם וכיו"ב.
- ברוב הקרבות לא ניתן להצביע בביטחון על עדיפות מספרית של היהודים. לעומת זאת, אין ספק, שבחלק מהקרבות, שבהם ניצחו היהודים, הייתה דווקא להם עדיפות מספרית על-פני הסלווקיים. בדרך כלל, הצבאות שניצחו היהודים, היו חילות-עזר מקומיים.
- בכל הקרבות, שבהם הייתה לסלווקיים עדיפות מספרית, כלומר ששלחו למערכה כנגד היהודים, צבאות הממלכה (בקרבות: בית צור, בית זכריה ובאלעשה) היו אלו צבאות בעלי עדיפות מובהקת: במספר, באיכות החיילים ובציוד מלחמתי ואז נוצחו החשמונאים בקרב.
- עזרה חשובה קיבלו החשמונאים מהאוכלוסיה היהודית, שאהדה את מטרות המלחמה. לפיכך היה בידי יהודה ואחיו "מודיעין-שטח" מעולה על תנועות הצבא הסלווקי. כמו-כן קיבלו

החשמונאים עזרה רבה מבעלי בריתם, הנבטים, שישבו בנגב ובדרום הרי יהודה.
 5. עזרה מדינית רבה קיבלו היהודים מרומא, שהייתה ה"כוח המעצמתי העולה" באותה עת. כאמור לעיל (פרק ב' סעיף ג-2), הייתה הממלכה הסלווקית כפופה לרומא על-פי "חוזה השלום של אפאמיה" משנת 188 לפנה"ס. על רקע רצונה של רומא לערער את מעמדה של הממלכה הסלווקית, ובעיקר בעטיה של ההחרפה ביחסי רומא עם דמטריוס ה-1 (שלא הוכר על-ידיה כמלכה החוקי של הממלכה הסלווקית) כרת יהודה המכבי ברית עם רומא בשנת 161 לפנה"ס (ראה נספח מס' 4). ברית זו ביטאה בחוזה את המגעים, שהחלו בין היהודים לרומאים כבר בשנת 164 לפנה"ס. בחוזה הידידות והברית בין היהודים לרומאים, הובטחה הגנה ועזרה של הצדדים במקרה של התקפה מצד שלישי. אין ספק, שברית זו היוותה גורם מרתיע כלפי הסלווקיים בבואם להפר את חוזה השלום, שכרתו עם יהודה המכבי, אך דמטריוס, שנא לבם של הרומאים החליט על רקע יחסיו המעורערים בלאו הכי עם רומי לתקוף את יהודה. במבחן המציאות לא עמדה רומא בהבטחתה, והחוזה להגנה לא קויים. אף-על-פי שהברית עם רומא לא הצילה את יהודה המכבי מתבוסה בידי כוחותיו של דמטריוס, היא הייתה לאבן פינה במדיניות החוץ של הממלכה החשמונאית במשך תקופה ארוכה, ושירתה גם את אחי יהודה שעמדו בראש המרידות לאחר מותו³⁹.

אם כן, האם היה נס-ניצחון?

האם התוספת שהתקינו חז"ל, לימי החנוכה, לתפילת שמונה עשרה ולברכת המזון עומדת בפני הביקורת ההיסטורית: "...גיבורים ביד חלשים, ורבים ביד מעטים, וטמאים ביד טהורים, ורשעים ביד צדיקים...?"

לכאורה נראה שאין פני הדברים כך. אך עיון מדוקדק עשוי ללמדנו, שאכן קרה נס גדול.
 א. למעשה אחרי קרב "בית צור" ב-164 לפנה"ס טוהר המקדש (אנטיוכוס ה-4 נהרג בעת שוד המקדש במזרח ממלכתו), ולאחר קרב "בית זכריה" בוטלו גזירות הדת על-ידי ליסיאס שהיה השליט בפועל של הממלכה הסלווקית ("עוצר הממלכה"), והותר ליהודים לשוב ולחיות על-פי "חוקי אבות". כל זאת למרות העובדה שליסיאס ניצח בקרב.
 ב. ב"קרב אלעשה", 160 לפנה"ס, אשר בו ניצבים בפני החשמונאים מיטב הכוחות הסלווקיים ובראשם המצביא העליון של הצבא, בקהידס – נהרג יהודה המכבי וצבאו מתפור, אך המשך מריבות על השלטון בממלכה הסלווקית והתערבות רומאית בנעשה – מביאים כעבור כשנות דור את הניצחון הסופי לבית החשמונאי.

לסיכום

אכן בקרבות שבהם היו הסלווקיים רבים מול היהודים המעטים, נוצחו היהודים, אך בשל סכסוכים פנימיים על תפיסת השלטון, בין יורשיו של בני אנטיוכוס ה-4 וראשי צבאותיהם (ראה נספח מס' 4), ניצחו הסלווקיים בקרב והפסידו במערכה. ההסבר לאירועים אלו במישור הארצי ההיסטורי והפוליטי הינם פן אחד של פירוש העניין. אך קיים פן נוסף להסבר האירועים, רצוננו לומר היה כאן נס נסתר, כלומר החשמונאים נלחמו את מלחמותיהם, וכשהיה ברור, שכוחותיהם לא עומדים להם לנצח את היוונים הרבים, מתערבת ההשגחה העליונה ומסובבת את כשלונם בקרב לניצחון במערכה. כעת יובנו לנו דברי חז"ל בתוספת לשמונה עשרה ולברכת המזון בימי החנוכה: "...ואתה

ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם רבת את ריבם, דנת את דינם, נקמת את נקמתם, מסרת גיבורים ביד חלשים... מכיוון שניתן לתת להתרחשויות ההיסטוריות הסבר ארצי, קיים לפנינו נס נסתר שהוא נעלה יותר מנס גלוי, שכן ישנה בו התערבות ההשגחה "מאחורי הקלעים", שלא כבנס גלוי, אשר בו ההשגחה משנה את סדרי הטבע⁴⁰.

הנה כי כן, קיים "נס הניצחון", שלא מושג בכוח הזרוע של החשמונאים בלבד, אלא בעיקר בהתערבות ההשגחה העליונה באירועים ההיסטוריים בשלב הקריטי ביותר, המשנה את הניצחון הסלוקי בקרב לכישלונם במערכה. לאור האמור לעיל, מדוע טושטש במהלך ההיסטוריה נס הניצחון?

נס פך השמן

קיים פער בהגדרת מהותו של "נס חנוכה". על-פי המקורות הסמוכין לאירועים עצמם מדובר ב"נס הנצחון", ואילו במקורות חז"ל הרחוקים מומן ההתרחשויות עומד המוטיב המרכזי על "נס פך השמן". גם שמות החג מרובים: חג האורים, חג הנרות, חנוכה-המזבח וחנוכה, ולהם משמעות סמלית שונה.

אנו נציג את המקורות העיקריים, המגדירים את מהות הנס, ומכנים בהתאם לכך את החג בשמות שונים. כן ננסה להבהיר מדוע חל שינוי, במהלך התקופות ההיסטוריות, בדגש שהושם באופיו של החג, ומדוע הוא נחוג דווקא שמונה ימים.

(1) הנס שנעשה לחשמונאים – למהותו ולשמותיו

ידועות מפורטות על הנס מצויים בספרי חשמונאים א' ו-ב'. בספר החשמונאים א' כתוב לאמור:

"ויהי ביום החמישה עשרים לחודש התשיעי הוא כסלו, בשנת השמונה ארבעים ומאה, וישכימו בבוקר ויעלו עולות על המזבח החדש כמשפט. ויחנכו את המזבח בעצם היום, אשר אותו טמאו הגויים ויהללו לה' בשירים ובכינורות, בחלילים ובמצילתיים. ויפלו על פניהם וישתחוו לה' על אשר נתן להם עז ותשואה, ויחוגו את חנוכת המזבח שמונה ימים. ויעלו עולות ותודות בשמחת לבבם. ויפארו את פני ההיכל בעטרות ומגיני זהב ויחטאו את השערים ואת לשכות הכוהנים וישימו את הדלתות. ותהי שמחה גדולה בכל העם, כי גלל ה' את חרפת הגויים מעליהם, ויצו יהודה ואחיו וכל קהל ישראל לחוג את חנוכת המזבח ביום החמישה עשרים לחודש כסלו שמונת ימים מדי שנה בשנה בהלל ובתודה לה'⁴¹.

שם החג: "חנוכת המזבח"

מהות הנס: "נס הניצחון" = "עז ותשואה"

המקור השני הוא ספר חשמונאים ב', אשר מצויים בו שני מכתבים, ששלחו מארץ-ישראל ליהודי מצרים, ובהם הם מתבקשים לחוג את החג.

המכתב הראשון הוא קצר ובו נאמר:

"וישאלנו מכם לחוג עמנו את חנוכת המזבח בכ"ה בכסלו"⁴².

שם החג: "חנוכת המזבח"

המכתב השני מפורט יותר:

"אנשי יהודה וירושלים והזקנים לאריסטובולוס אומן המלך למי ממטה הכוהנים המשובחים וליהודים אשר במצרים שלום וישע... **ועתה יש את נפשנו לחוג את יום חנוכת המזבח בעשרים וחמשה לחודש כסלו**, לא חדלנו מהודיע אתכם, לחוג אותו עמנו. וחגותם אותו כימי חג סוכות וכיום אשר מצא בו נחמיה את אש הקודש בשובו לבנות את המקדש ואת המזבח ויקריבו עולות וזבחים לאלוקים ... ועתה כתבנו לכם את כל הדברים האלה, למען תחוגו עמו את החג הזה, כאשר יאות לכם"⁴³.

ובמקור נוסף בספר חשמונאים ב' נאמר:

"ויחוגו לה' ימים **כימי חג הסוכות**, ויזכרו את הימים מקדם **בחגם את הסוכות בהרים ובמערות ויתעו בשימון כבהמות השדה**. ויקחו ערבי נחל וכפות תמרים וישירו שיר שבח והודיה לה', אשר נתן להם **עוז ותשועה, לטהר את בית מקדשו**. ויעבירו קול בכל ערי יהודה, לחוג את החג הזה מדי שנה בשנה"⁴⁴.

ספר חשמונאים ב' טוען, ששמונת ימי החג הם בעצם "**חג סוכות נדחה**". זאת-מכיוון שהיהודים לא יכלו לחוג אותו במועדו בעטייה של המלחמה. ייתכן, שמאחורי נימוק זה מסתתר הקושי להפוך את החג לנחלת כל עם-ישראל, וייתכן שיש כאן ניסיון לשכנע את יהודי מצרים בחשיבות החג, ובקשה מהם לצרפו ללוח החגים הלאומיים. לכן לא מעמידים את מהות החג רק על הניצחון, "**עוז ותשואה**", אלא מצרפים את נצחון החשמונאים לחג סוכות שנתבטל.

הקושי בפירוש זה, שלכאורה בא ממקור סמוך לאירועים ובשל כך הוא אסמכתה טובה, הוא ביחס למתרחש בשנים שלאחר מכן, כשהעם חגג את סוכות במועדו, ואת החנוכה כעבור כחודשיים. האם תקדים של שנה אחת הספיק לשכנע ו/או לקבוע מסורת לעם-ישראל בארצו ובתפוצות לדורות?

אם כן, מהמקורות הסמוכים לתקופת האירועים ניתן ללמוד:

א. **שם החג**: "חנוכת המזבח" (ייתכן, שהשם נקבע על-פי המסופר בספר במדבר פרשת נשא, על חנוכת המשכן)

ב. **מהות הנס**: "נס הניצחון".

ג. **אורך החג**: שמונה ימים כימי חג סוכות, שמוצג גם כסיבה לחג.

(2) מדוע נחוג החג שמונה ימים?

נציג ארבעה הסברים שונים לסיבת הגיגת "חג החנוכה" במשך שמונה ימים:

א. הסבר אחד ניתן בחשמונאים ב':

כמוצג לעיל, שמונת ימי החג כאורך ימי "חג הסוכות". עם כל הקושי שבהקבלת "החג" ל"חג הסוכות", קיים גם קושי נוסף באורך החג, לפי שחג הסוכות הוא **שבעה ימים** (ראה במדבר כ"ט, 12) והיום השמיני הוא חג נפרד, **שמיני עצרת**. במסורת חז"ל מציינים קווים מקבילים בין סוכות לחנוכה, כגון מוטיב האש. ראה בבלי סוכה נ"א ע"א-נ"ג ע"א.

למרות האמור לעיל, ההסבר הקשור ל"חג הסוכות" קשה ואינו מתיישב⁴⁵.

ב. הסבר אפשרי נוסף לחגיגת שמונת ימי החג ניתן למצוא בהקבלה למעשי חזקיהו, אשר טיהר את בית המקדש כמסופר "...ויבאו הכהנים לפנימה בית ה' לטהר ויוציאו את כל הטמאה אשר מצאו בהיכל ה' ... ויקדשו את בית ה' **לימים שמונה** וביום ששה עשר לחודש הראשון כלו"⁴⁶.

ג. הסבר אפשרי נוסף לשמונת ימי החג נמצא במנהג פאגאני, שהיה נפוץ בזמן החשמונאים בין עמים רבים: באמצע חודש דצמבר, כאשר היום קצר ביותר, נהגו לחגוג חג אורים למשך שמונה ימים. למנהג זה יש הדים גם במקורותינו, בתלמוד הבבלי, עבודה זרה ח', ע"א⁴⁷.
ד. כמו כן, מופיע במקורותינו סיפור "פך השמן" בתלמוד הבבלי במסכת שבת (ראה להלן), המצביע על מוטיב ניסי בהנמקה לשמונת ימי החג.

(3) נס "חג החנוכה" – "נס פך השמן"?

הקשר בין החג שקבעו החשמונאים לשם חנוכה ולאור, נזכר לראשונה בשלושה מקורות הרחוקים כ- 200 שנים מתקופת ההתרחשויות.

א. השם חנוכה נזכר בפעם הראשונה, ללא כל תוספות, בלוח מועדים יהודי עתיק הכתוב ארמית, שנתחבר קודם לחורבן הבית השני "במגילת תענית":

"בעשרים וחמישה בכסלו יומי דחנוכא תמניא אינון שלא למספר בהון"⁴⁸.

ב. הקשר הראשון שנזכר בין "חג החנוכה" לאור מובא אצל יוסף בן מתתיהו: "השמחה בגלל האפשרות לחדש את עבודת ה' בבית המקדש הייתה כה רבה שקבעו חוק לדורות, לחוג מדי שנה בשנה שמונה ימים את חנוכת בית המקדש. אנו חוגגים את החג הזה מן הזמן ההוא ועד ימינו אנו, וקוראים לו "חג אורים" או "חג הנרות", מכיוון, כפי שאני סבור שהאפשרות לחיות לפי דתנו, נתנה לנו באופן כה בלתי צפוי, כמו ברק אור הבא פתאום"⁴⁹.

ג. אזכור נוסף במקורות תנאיים, הקושר את החג למנורה ולאורה, שכאמור נשרדה על-ידי אנטיוכוס ה-4 ב-168 לפנה"ס, נמצא בפסיקתא רבתי ב':

"ולמה מדליק נרות בחנוכה? אלא בשעה שנצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול למלכות יוון וכו', נכנסו לבית המקדש, מצאו שם שמונה שיפודין של ברזל וקבעו אותם והדליקו בהם נרות".

משמעותו של מקור זה מתבררת עם השלמת התמונה על-ידי מסורת תלמודית נוספת (בבלי מנחות כ"ח, ע"ב):

"אמרו לו (חכמים לרבי יוסי בר יהודה): שיפודין של ברזל היו וחזיפום בעץ, העשירו – עשאו של כסף, חזרו והעשירו – עשאו זהב".

המקורות מתקופת התנאים מערפלים את "נס הניצחון" ומסיטים אותו באופן ברור לכיוון המנורה והאור. המקורות מתקופת האמוראים מטשטשים לחלוטין את "נס הניצחון" והופכים אותו ל"נס פך השמן".

הנאמר בתלמוד הבבלי במסכת שבת:

"דתנו רבנן: בכ"ה בכסלו יומי דחנוכא תמניא אינון למספר בהון (עד כאן לשון מגילת תענית, שעליה מוסיפה הגמרא דברי אגדה). שנכנסו יוונים להיכל, טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן, שהיה מונח בחותמו של הכהן הגדול ולא היה בו אלא להדליק ליום אחד. נעשה נס והדליקו ממנו לשמונה ימים. לשנה אחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל ובהודיה"⁵⁰.

האם הייתה הצדקה לשנות את מהות הנס ואת המוטיב המרכזי של חג החנוכה לאגדת "נס פך

השמן?" השאלה מחריפה עקב העובדה, שטשטוש "נס הניצחון" נעשה בתקופה מאוחרת להתרחשויות, משמע על-ידי חז"ל שלא היו עדים להתרחשויות.

נעלה מקבץ שאלות ותמיהות, שיצביעו על הבעיות במיקוד נס החנוכה סביב "פך השמן" ו"המנורה".

א. תמיהתו של המהר"ל מפראג על הברייתא בתלמוד הבבלי במסכת שבת דף כא ע"א (ראה לעיל).

1. הלא נס השמן לא היה נס של הצלת העם היהודי, אלא רק איפשר לקיים את הדלקת

המנורה. הכלל ההלכתי קובע, שחייבים להודות ולהלל רק על נס שיש בו הצלת העם.

2. בתפילת "על הנסים" שערכו חז"ל (נוסח סופי, כנראה, על-ידי הגאונים) לא מוזכר נס פך השמן כל עיקר.⁵²

ב. הרב גורן, הרב הראשי לישראל, זצ"ל מעלה סדרה של שאלות בדבר ההצדקה לכרוך ב"פך השמן" את נס החנוכה, וכדרכו – מבסס את קושיותיו על המציאות ההיסטורית ועל עקרונות חז"ל, המשתקפים במקורות התנאים והאמוראים.

1. בנס "פך השמן" אין כל חידוש. בימי "שמעון הצדיק" דלק הנר המערבי מעבר לכמות השמן שהוכנסה בו. אם כן, מדוע ראו חז"ל ב"נס פך השמן" מעשה חריג, שיש לקבוע בגללו חג לשמונה ימים?

2. מדוע קשרו את נס החנוכה במנורה, והלא על-פי ההלכה אי הדלקת המנורה בשמן טהור אינה מעכבת את הקרבת הקורבנות במקדש?

3. מדוע התקינו חג דווקא לרגל נס המנורה, והרי בבית המקדש התרחשו מדי יום ביומו עשרה נסים רצופים, כמוזכר במקורות תנאיים ואמוראים, וכנגדם לא תקנו שום חג ומועד (ראה במקום את האסמכתאות של הרב גורן).⁵³

התשובות שנשיב על התמיהות שהעלינו לעיל, מציגות **מגמת איחוד "נס הניצחון" עם "נס פך השמן"**, כדרך פרשנות חז"ל את האירועים.

1. "נס הניצחון", הקשור באופן ישיר בחשמונאים ובמלחמותיהם, טושטש על-ידי חז"ל משתי סיבות עיקריות: האחת – משום שמלכי בית חשמונאי טטו מדרך הפרושים ונטו לצדוקים (בתקופת ינאי המלך), והשנייה – משום שנטלו שלא כדין וכמקובל בישראל שני כתרים גם יחד: כתר כהונה וכתר מלוכה. זוהי תשובה שמנוסחת על-פי גישת הרמב"ן.⁵⁴

2. בעצם, "נס הניצחון", על-פי תיקון חז"ל בתוספת לתפילה ולברכת המזון, **"על הנסים"**, הוא הנס העיקרי. צירוף "נס פך השמן" הוא כדי להבהיר, כי הניצחון במערכה הוא מעשה ה', ולפיכך אנו חייבים להודות ולהלל לה' על הנסים והנפלאות. זוהי תשובת המהר"ל.⁵⁵ תשובה זו מתיישבת היטב עם הנאמר על-ידנו לעיל, על אודות ניצחונות הסלווקיים בקרבות – לעומת ניצחון החשמונאים במערכה כולה.

3. על-פי דעתו של הרב שלמה גורן, בעצם, כל הדיונים בתלמוד אינם מתמקדים ב"נס פך השמן", אלא בהכנת המקדש וטהרתו, בבניין המזבח ובעשיית המנורה הצבאית (ראה לעיל: פסיקתא רבתי ב' ובבלי מנחות כ"ח ע"ב) המיוחדת של החשמונאים). למעשה, חובת ההודיה לה' היא על ההצלה והישועה, שהושיט לנו במאבקנו ביוונים. אם כן, פך השמן הוא רק סמל לתכלית המרד, ולא הנס עצמו.⁵⁶

4. ניתן להציע, בזהירות המתחייבת, פירוש נוסף לנאמר בתלמוד הבבלי שבת כ"א ע"ב. נס פך השמן נעשה על-ידי זה שמצאו פך אחד בלבד בחותמו של כוהן (ראה לעיל בבלי שבת כ"א ע"ב), ובכך היה מעין נס. צריך לזכור, שהסלווקיים נכנסו למקדש ושדדו את אוצרותיו, וביניהם כספי ציבור וכספים שהפקידו אנשים פרטיים למשמרת. מן הסתם, פתחו כל כך כדי לגלות, אם טמונים בו אוצרות, וכך נטמאו כל השמנים, שכן על-פי רש"י ותוספות על דברי הגמרא דלעיל – צריכים להתקיים שני תנאים כדי שהשמן יהיה טהור: **רש"י אומר:** הפך צריך להיות מונח בהצנע וחתום בחותמו של כוהן גדול באופן שניכר שלא נגעו בו.

דברי תוספות: הוא צריך להיות מונח בחותם בקרקע, ולכן לא מקבל טומאה, שלא הסיטו הכלי.

מציאת כד שיעמוד בתנאים אלו, לאחר כניסת הסלווקים למקדש, היה ממש מעשה נס. על השמן הטהור שניתן במנורה (הצבאית, בדברי הרב גורן) מכד זה, הוסיפו שמנים נוספים, שלא עמדו בתנאים החמורים של הקדושה, אך לא היו טמאים מבחינה הלכתית.

5. מגמת הפרשנות, שהעניקו חכמי התלמוד והחכמים בדורות הבאים לחג החנוכה הייתה חינוכית-דתית, היא נועדה להציל את החג משכחה, שכן לאחר חורבן הבית השני והפרעות, שבאו על היהודים (מרד התפוצות, פולמוס-קיטוס ומרד בר-כוכבא), לא הלמו הנצחונות הלאומיים את המציאות המרה, לפיכך הועמד במרכז החג המוטיב הנסי, משמע המגמה החינוכית גברה על המשמעות הארצית ("נס הניצחון"), מוטיב זה בא להצביע על קוצר ידם של בני האדם להושיע את עצמם ללא סיוע מידי ה'57. עצם קביעת חז"ל את התוספת "על הנסים" שמורגש בה "נס הניצחון" ונעלם לחלוטין "נס פך השמן" מצביע על רצונם לשמר את האותנטיות של "נס הניצחון" בפרשנות המתאימה לדורם. כמו כן ייחסו חז"ל חשיבות רבה לחג החנוכה וראו שיתפרסם בכל תפוצות היהודים, כנאמר במשנה ראש השנה.

"על ששה חודשים השלוחין יוצאין: על ניסן – מפני הפסח, על אב – מפני התענית, על אלול מפני ראש השנה, על תשרי מפני תקנת המועדות, על כסלו מפני חנוכה, ועל אדר – מפני פורים..."58.

חז"ל ראו גם לשמר את ההיבט הלאומי של החג לדורות, כנאמר במדרש משלי:

"אם כל המועדים יהיו בטלים חנוכה ופורים לא נבטלים"59.

לסיכום

"נס הניצחון" הוא אכן מהותו של חג החנוכה, אלא שחז"ל קשרו את הניצחון הארצי עם התגלות יד ה' (בצורה של נס נסתר), שסובב את נצחונותיהם של הסלווקיים בקרבות לתבוסתם במערכה. לשם כך ובסיטואציה ההיסטורית של אובדן החירות הלאומית – התפתחה במהלך הדורות גישתם של חז"ל, שרצו להרגיש את המוטיב הנסי במהותו של החג, על חשבון המוטיב הארצי. יחד עם זאת, מעולם לא העלימו חז"ל את הנס הארצי = "נס הניצחון".

הצעות דידקטיות להוראת "נס חנוכה"

הוראת הנושא מורכבת, שכן היא שזורה מנושאים אחדים, המשתרגים יחדיו לכלל עניין אחד. יתרה מזו, הבנת "נס החנוכה" אינה ברורה מאליה ללא פרשנות. ניתן להבין את הנס ב"מימד

האוצר, וניתן לפרשו **במימד הרוחני**, שהעניקו לו חז"ל במהלך הדורות. המקורות עליהם בנויה ההיסטוריה של התקופה הם מגוונים מאוד. חלקם עוסקים ממש בהיסטוריה במובן המובהק של המילה, וחלקם עוסקים בחיי הדת והרוח. חלקם מקורות יהודיים, וחלקם מקורות של גויים, חלקם בני התקופה, שבה אירעו ההתרחשויות, וחלקם מאוחרים יותר⁶⁰. רוב המקורות הם מגמתיים ותכליתיים, באופן בסיסי, להוכיח "השקפת עולם" מסוימת. לפיכך "נס החנוכה" ופרשנותו יכולים להיכלל בתחום "ההיסטוריה של האידאות".

אנו מציעים להורות את הנושא על-פי המערך, שמבוסס על מבנה המאמר הזה:
א. ניתן להשתמש בלוח הכרונולוגי-הסינכרוני המצוי בנספח מס' 5, כדי להקל על השליטה בסדר הזמנים של האירועים, ולהציג בפשטות את סדר הופעתן של "הנפשות הפועלות", באופן סינכרוני בתולדות ישראל והיוונים.

ב. כדי לגרות את החניכים לממד הרלוונטיות של הנושא, ניתן להציג את הסתירה שבין מהות חג החנוכה לפי "האתוס הישראלי", שהתחדש מאז העליות הציוניות, לבין ה"מימד הרוחני-מסורתי" של החג בעבר.

ג. לדיון בשאלת ההתנגשות שבין "היוונים – הכובשים" ("אנטיוכוס הרשע") ליהודים – הנכבשים, הגנו מציעים לבסס את הדיון על הדיוק ההיסטורי.

1. התפתחות יחסי יהודים-יוונים מראשיתם אינם ב"מסלול של התנגשות", להיפך, נרקמה בין הקהילות מערכת יחסים אוהדת, אשר במסגרתה קבלו היהודים פעמים את "**הזכות לחיות על-פי חוקי אבותיהם**". בפעם הראשונה על-ידי אלכסנדר מוקדון, ובשנייה על-ידי אנטיוכוס ה-3 "הגדול" (אביו של אנטיוכוס ה-4 "הרשע").

2. יש להצביע על העובדה, שהפוליתאיזם (אמונה באלילים רבים) בניגוד למונותאיזם, אינו מתאפיין קנאות דתית מסוג של גזירות דת, ואינו מיסיונרי במהותו.

3. יש להצביע על העובדה, שאנטיוכוס ה-4 "אפיפאנס" היה בעל חינוך יווני-פילוסופי שלא נטה, כאמור, לגזירות דת. יתרה מזו, אופיו של האיש, שכונה "אפיפאנס" = המשוגע, לא היה אלא בעל מוזרויות חברתיות בקנה המידה של הימים ההם, כלומר לא הייתה למלך "נטייה טבעית" לגזר גזירות דת. לגבי עניין זה אנו מציעים להציג את המקור, הנמצא בנספח מס' 2.

ד. לאור מערכת היחסים התקינה עם הממלכה הסלווקית עד שנת 167 לפנה"ס, עולה ביתר חריפותה שאלת ההיגיון בהטלת גזירות הדת.

על-מנת ללבן את ההתרחשויות אנו מציעים:

1. להצביע על האירועים המדיניים, שהניעו תמורות רבות היקף ומשמעות באזור המזרח כולו ובפרט בארץ-ישראל.

2. לדון בבעית ההתיוונות וחזירתה לחוגי היהודים.

3. לדון באחריות המתיוונים, יאסון ובעיקר מנלאוס, להידרדרות מערכת היחסים בין היהודים, ולהזמנת אנטיוכוס ה-4 להתערב בענייני היהודים.

4. המסקנה: הגזירות הוטלו עקב מרידות היהודים, כאמצעי מדיני חריג ולא על מנת לפגוע בדת היהודית.

5. להבהרת השתלשלות האירועים ההיסטוריים המצוינים בסעיפים 3 ו-4 – ניתן להיעזר בתרשימי הזרימה המוצגים במאמר זה.

ה. "נס הניצחון".

אנו מציעים לדון בטבלה שהיצגנו, המרכזת את הקרבות ומשמעותם. זאת – בצירוף "מפה היסטורית" של התקופה.

המוטו של הדיון שמציע מאמר זה: החשמונאים מנצחים בחלק מהקרבות הפחות משמעותיים מבחינת הכוחות הסלוקיים העומדים כנגדם, ואילו בקרבות, אשר בהם הם מעטים וחלשים כנגד כוחות סלוקיים עדיפים וחזקים, הם מפסידים.

הנס: למרות ההפסד בקרבות, החשמונאים (כעבור כשנות דור מימי יהודה המכבי) מנצחים במערכה. זאת – על-ידי התערבות ההשגחה העליונה בצורת "נס נסתר".

ו. יש להעלות את השאלה, מדוע טושטש "נס הניצחון" – הארצי, על-ידי חז"ל, ונהפך ל"נס פך השמן" – הרוחני.

אנו מציעים לעשות שימוש נרחב במקורות שהיצגנו בעניין זה במאמרנו.

סיכום ומסקנות

קריאתו למרד של מתתיהו החשמונאי: **"מי לדה אלי"** – נשענת על קריאתו של משה לאחר חטא העגל "ויעמוד משה בשער המחנה ויאמר **מי לדה אלי** ויאספו אליו כל בני לוי" (שמות ל"ה, 26) ומקבילה לה. בשני האירועים נקודת הכובד היא חטא העם ונכבדיו (אהרון – בחטא העגל, והכוהנים המתיוונים – בתקופת החשמונאים) כנגד ה', והרצון להשיב את כבוד ה' ועמו כבתחילה.

השתלשלות האירועים בסביבות שנת 200 לפנה"ס מלמדת אותנו, שהיוונים לא היו בהכרח "הרעים", והיהודים לא היו בהכרח "הטובים". יחסי היוונים-יהודים לא התפתחו מראשיתם ב"מסלול של התנגשות", נהפוך הוא, היו קיימים יחסי כבוד ואף הערכה. גם מבחינה מדינית נהנו היהודים מיחס הוגן מהיוונים בקבלם פעמיים זכות-מלכותית לחיות על-פי חוקי אבותיהם.

הפוליטיאזם במהותו אינו טוען לבלעדיות בעבודה לאלוהים מסוים. יתרה מזו, דתו של היווני הממוצע היא הדת "הפוליטית", עבודת אלילי הפוליס. לפיכך היוונים אינם מיסיונרים כמו המאמינים בדתות המונותאיסטיות. משמע לאנטיוכוס וממשלו לא הייתה כל אמתלה דתית שהייתה עשויה לדרבנו לכפות אמונה שונה על היהודים.

אין כל רמז, ולוא הקל ביותר, לניסיון כל שהוא של אנטיוכוס ה-4 לכפייה דתית על נתיניו בני-אומות אחרות ברחבי ממלכתו. ייתכן שסלידתו מן היהודים, שהיו שונים ממנו לחלוטין בתפיסת עולמו הרוחנית והמדינית, ובעיקר התנגדותם העקשנית לנאמניו מבין "היהודים המתיוונים" (בעיקר למנלאוס, שייצג את הזרם הקיצוני של המתיוונים), שתפסו את השלטון בעזרתו (וגררו אותו לחסבוכת של מאבקים יהודיים – פנימיים) שכנעו אותו, שנאמנותם של רוב היהודים לדתם היא אשר מחשלת את התנגדותם למדיניותו. יש לזכור, שמנלאוס ואחיו ליסימאכוס היו הראשונים, ששלחו ידם באוצרות המקדש, ושוד המקדש על-ידי אנטיוכוס ה-4 עצמו, לא נתפס על-ידו ולא כוון מטעמו כמעשה כנגד הדת, אלא נבע מצורך להשיג אוצרות לתשלום חובותיו לרומאים. אנטיוכוס שרד מאותה סיבה מקדשים נוספים ואף נהרג בעת שוד מקדש במזרח ממלכתו.

צירוף זה של שיקולים מדיניים עם סלידתו האפשרית של אנטיוכוס ה-4 מן היהודים הרבקים בדתם (השונה לחלוטין מעולמם הרוחני והתרבותי של היוונים) ולוחמים בו ובמדיניותו, מסבירה את הקנאות הרבה, אשר ני בהחל את מלחמתו כנגדם. לפיכך נקיטת צעד קיצוני ולא מקובל בעולם ההלניסטי כהטלת "גזירות דת", מוסברת כצעד חירום-קיצוני הנובע בעיקר משיקולים מדיניים.

השתלשלות האירועים, שהולידה את מרד החשמונאים, היא כדלקמן:

1. ריב אחים ביהודה על השלטון והכהונה בין מתיוונים מתונים (בראשות יאסון) לקיצוניים (בראשות מנלאוס).
 2. השלטון הסלווקי מוזמן על-ידי הצדדים היריבים להתערב בנעשה ביהודה ואינו יוזם התערבות.
 3. שלטון המתיוונים הקיצוניים ושור המקדש על-ידם מעורר תסיסה ומרד בעם, שלא באים לקיצם על אף התערבות אנטיוכוס ונקיטת אמצעי ענישה קשים על ידיו.
 4. כתוצאה מכישלון דיכוי המהומות מוטלות גזירות הדת – כאמצעי מדיני לדכא את התסיסה בין היהודים. בעקבות הטלת גזירות הדת פורץ מרד כולל בהנהגת החשמונאים.
- הסבר “נס החנוכה” הוא בעייתי, שכן “נס הניצחון”, שטושטש ונהפך במרוצת הדורות ל“נס פך השמן”, המסתמך על אגדה המופיעה בתלמוד, מעלה את השאלה מהו הנס האמיתי? יתרה מזו, “בדיקת” נצחונות החשמונאים “שוברת את המיתוס” הידוע של “מעטים מול רבים”, מפני שבקרבות העיקריים כנגד צבאות ממלכתיים-סלווקים, שנחנו מציוד ומכוח אדם מרובים, הפסידו החשמונאים בקרב.
- ההסבר ל“נס חנוכה” לא נמצא במישור הפרשנות ההיסטורית הצרופה. העובדות ההיסטוריות הקשורות לתקופה ממילא אינן מלאות ובחלקן הן אף מגמתיות, ולפיכך אינן מוסרות את הסיפור במלואו ובאופן מדויק. ישנם “חורים שחורים” הפתוחים להשערות מלימודות, לפרשנות ולאינטרפרטציה בגבולות מותרים ועל-פי כללים מדעיים בדוקים. לפיכך, בזווית המתחייבת, בלי לכופף את האירועים להנחות מוקדמות ולמשאלות לב, נבנית התמונה ההיסטורית הכוללת, על יסוד שיבוץ הפרטים, וגישור בהשערות על פרטים חסרים. אולם אף-על-פי-כן ש“ציור התמונה ההיסטורית” שמסביר (בסבירות המתקבלת על הדעת) את השתלשלות האירועים, הוא אינו מנמק, מדוע שובצו האירועים ההיסטוריים-הפרטיים דווקא בדרך זו ולא אחרת. ההסבר להתלכדות העובדות ההיסטוריות דווקא במסלול מסוים, נמצא במישור המטא-היסטורי, המפרש אירועים טבעיים ורגילים בדרך סטיכית כהתערבות ההשגחה העליונה במציאות. לפי פרשנות זו “נס הניצחון” הוא מהותו של “נס חנוכה”, אלא שבמרוצת הדורות קשרו חז“ל את הניצחון-הארצי עם התגלות יד ה’ (שהפך את נצחונותיהם של הסלווקים בקרבות לתבוסתם במערכה), בסיטואציה של אובדן החירות הלאומית, **הדגישו חז“ל את המוטיב הנסי במהותו של החג (הסבר פך השמן) על חשבון נס הניצחון**. יחד עם זאת, מעולם לא העלימו חז“ל את נס הניצחון, שבא לידי ביטוי בתוספת “על הנסים” הנאמרת בחג החנוכה, ובה אין מוזכר “נס פך השמן”.
- נוסח התפילה מצביע על נס הניצחון:

“... ואתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם, רבת את ריבם... נקמת את נקמתם, מסרת גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים...”

נספח מס' 1: יוספוס פלביוס. "קדמוניות היהודים", י"א, 329.

מפגש אלכסנדר מוקדון עם הכוח הגדול (מקבילה במגילת תענית ל-כ"א בכסלו).

"כשנודע לו (לכוח הגדול), שהמלך אינו רחוק מן העיר, יצאו לקראתו הוא עם הכוחנים ועם כל העם בבגדי-חג בלתי רגילים אצל אומות אחרות מן העיר עם מקום ששמו צופים (...) כשמגיעים לכאן נראים ירושלים והמקדש. (...) כשראה אלכסנדר מרחוק את ההמונים בבגדיהם הלבנים, את הכוחנים בבגדי-בוץ ואת הכוח הגדול באיצטלה של יקינתון ורקמת-זהב ומצנפת וביציץ-הזהב שעליה, ששם ה' חרות עליו, צעד לקראת ידוע לבדו והשתחוה לה' ובירך את הכוח הגדול. היהודים בירכו את המלך כולם פה אחד ועמדו מסביב לו. מלכי-סוריה וכל שאר מלווי של אלכסנדר, נדהמו וחשבו, שהסתתרה בינתו של אלכסנדר. רק פארמניון בלבד קרב אליו ושאל: "בשעה שהכל כורעים ומשתחוים למלך, למה השתחוה המלך לפני הכוח הגדול של היהודים?" ועל זה השיב המלך: "לא לפני השתחויתי, אלא בפני האלוהים, שבכהונתו הוא מתכבד. כי כבר ראיתי אותו בתלבושתו זו בחלום כשהייתי בעיר דיון שבמוקדון. אז הייתי מפקק, אם אוכל להשתלט על אסיה, אבל הוא יעץ לי שלא להסס, אלא להעז ולעבור לאסיה. הוא ילך לפני חיילי וימסור לי את השלטון על הפרסיים. ומכיון שעד עכשיו לא ראיתי אדם בתלבושת כזו, נזכרתי למראהו בחלום ובייעוד. ואני מאמין, שמאחר שבשליחות אלוהית אני לוחם את המלחמה, אנצח את דריוש, אשמיד את כוח הפרסים ואמלא את כל משאלותי."

נספח מס' 2: פוליביוס. ספר כ"ו, 1.

אישיותו של אנטיוכוס ה-4 "אפיפאנס".

אנטיוכוס הקרוי אפיפאנס, כונה אפימאנס בשל מעשיו. עליו מספר פלביוס דברים אלה:

בהתחמקו לעתים ממשרתיו מן החצר היה נקרה במקומות שונים בעיר, ונראה משוטט עם מלווה או שניים. בייחוד היה מצוי אצל צורפי זהב וכסף, כשהוא מתעניין ומתווכח עם החרשים ושאר האומנים. גם היה מתערב בפשוטי העם ומשוחח עם מי שנזדמן לו, ועם הפחותים שבזרים היה שותה. וכאשר היה נודע לו שצעירים כל שהם עורכים משתה, בלא שום תירוץ היה מופיע, חוגג בחליל וסימפוניה, כך שרבים, מוכי תימהון, היו קמים ובורחים. לעתים קרובות היה מניח את בגדי המלכות, לובש טוגה, וסובב באגורה ומנהל תעמולת בחירות, כשהוא מושיט ימינו לאלה ומחבק לאחרים, ומבקש שייתנו לו את קולם, פעם כדי שיהיה אציל ופעם אחרת טריבון. לאחר שזכה במשרה ודוושב על כסא שנהב כמנהג הרומאים, היה מקשיב למשא ומתן שבאגורה, ושופט בחריצות רבה ובמסירות. על-ידי מעשים אלה גרם לאובדן עצות לאנשים מהוגנים. אחדים חשבוהו בבלתי מהוקצע, אחרים למטורף. ודומה היה מנהגו במתנות. שהרי היה נותן קוביות משחק, לאחדים היה נותן להם מתנות מפתיעות. בקורבנות

שבערים והכיבודים לאלים שבאתונה ובפסלים שמסביב המזבח בדלוס. נוהג היה לרחוץ בבתי מרחץ הציבוריים, שעה שהיה ההמון ממלאם, וכדים של בשמים משובחים היו מובאים לו. וכאשר אמר לו אחד, “מאשרים אתם, המלכים, המשתמשים באלה ומדיפים ריח ניחוח”, לא ענה אותו דבר, וכאשר הלז התרחץ למחרת, בא מאחוריו והריק על ראשו כד גדול מלא בושם יקר, הקרוי סטקטה. בשל כך זנקו כל המתרחצים והתגלגלו בבושם, ובהכשלם בגלל חלקלקותו עורר צחוק, כמו גם המלך עצמו.

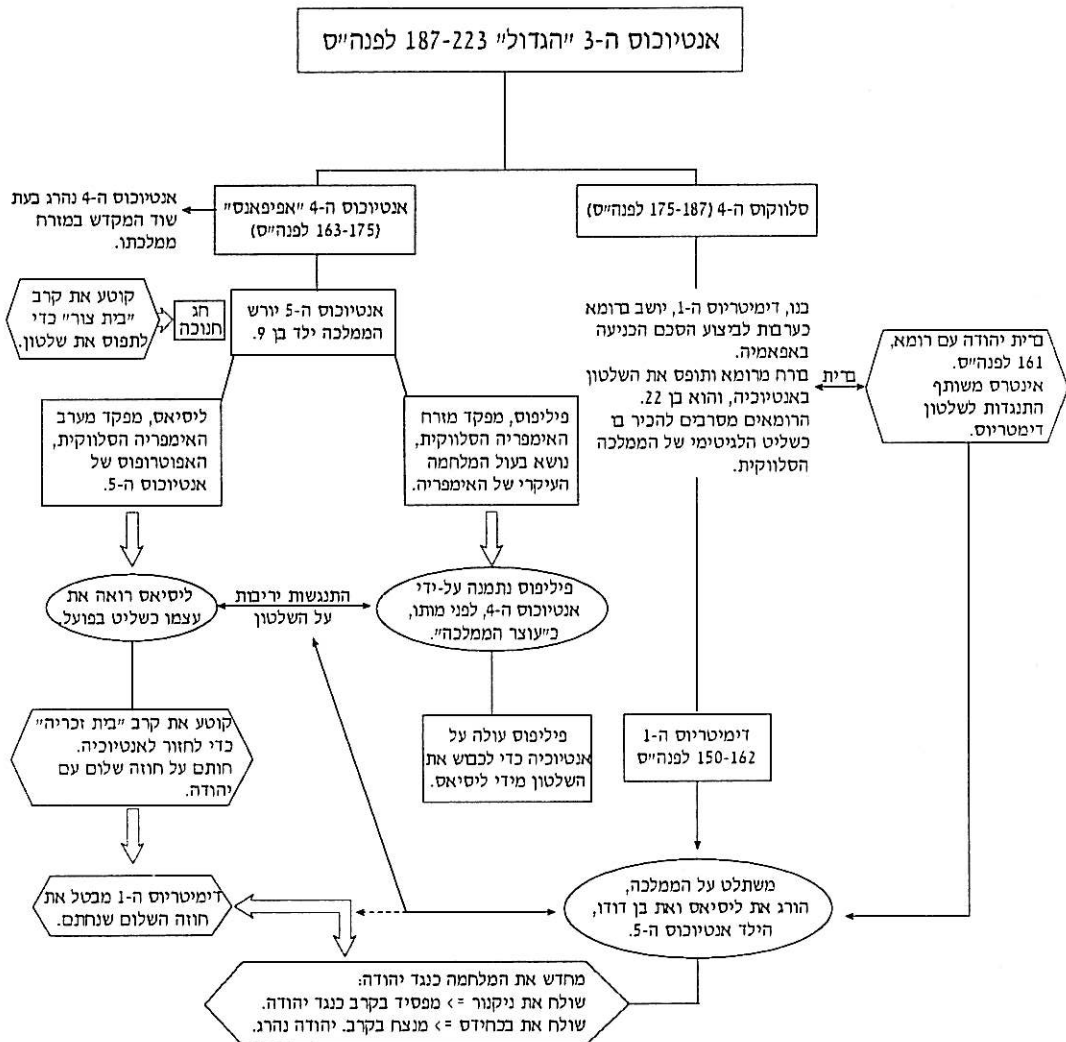
נספח מס' 3: מקבים ב', ג', א-טו.

ריב משפחות הכהונה חוניו – שמעון.

“כשהיתה עיר הקדש יושבת בכל-השלום והחקים היו שמורים יפה מאד בצדקתו של-חניה כהן גדול ובשנאתו לרע: פעמים היו גם המלכים בעצמם נותנים כבוד למקום ומכבדים את-המקדש במתנות יקרות מאד: ואף סלבקוס מלך אסיה נתן הכנסותיו שלו את כל-ההוצאות הנצרכות לעבודת הקרבנות: שמעון איש משבט בנימין אשר העמד לנגיד המקדש בא בריב עם הכהן הגדול על-דבר הנהגת שוק-העיר: ומבלתי יכלתו לגבר על-חניה הלך אל-אפולוניוס התרסי אשר היה בעת ההיא שר-צבא בשדה-ארם ופוניקיה: ויודע לו על-עשר בלי-סוף השמור באוצר ירושלם ולריב הכסף אין מספר ואין צרך בו לקרבנות. נכון הוא אשר כל-זה יפל בידי המלך: ואפולוניוס בפגשו את-המלך גלה לו על-העשר שהודע לו והוא בחר בהליודורוס אשר על-הענינים ויתן-לו פקדה וישלחהו להוציא את האוצרות הנזכרים: והליודורוס יצא מהר לדרך ברמזו שעליו לבקר בערים של שדה ארם ופוניקיה ובאמת הלך למלא את-מצות המלך: וכאשר בא ירושלם ונתקבל באהבה מאת הכהן הגדול והעיר, ספר על-אשר נודע-לו ויגד על-דבר בואו וישאל אם-הדבר קרוב לאמת: וכאשר הודיעו הכהן הגדול כי פקדון הוא [האוצר] מאת אלמנות ויתומים: ומקצתו הוא להורקנוס בן-טוביה איש גדול מאד ולא כדברי שמעון הרשע והכל כסף ארבע מאות ככר וזהב מאתים: ואי-אפשר על-כל-פנים לעשות עֹל לבוטחים בקדשת המקום ובכבודו ובקליטת המקדש המכבד בכל-העולם: והליודורוס אמר בכח פקדת המלך אשר בידו כי צריך להביא הכל אל-אוצר המלך: ובקבעו את-היום לבא פנימה לבדק את-האוצר ותהי התרגשות לא מעטה בכל-העיר...”

נספח מס' 4:

מאבקי הירושה בשושלת הסלווקית והשלכותיהם על קרבות החשמונאים

מפתח סימנים

יריבות על השלטון

השלכות על קרבות החשמונאים

תיאור האירועים ההיסטוריים

נספח מס' 5: לוח כרונולוגי

השנה	האירוע באזור	השנה	האירוע בארץ-ישראל
333 לפנה"ס	קרב איסוס. אלכסנדר מוקדון מביס את דָּרְיוּשׁ ה-3 ואחר כך פונה לעבר המזרח התיכון כדי לנתק את הצי הפרסי מבסיסו שבפיניקיה.	332 לפנה"ס	פגישת אלכסנדר מוקדון עם הכהן הגדול (ידוע) בירושלים, והענקת זכויות ליהודים.
332 לפנה"ס 301-323 לפנה"ס	מות אלכסנדר מוקדון. "מלחמות הדיאדוכים" (מלחמות יורשיו של מוקדון) כיבוש ארץ-ישראל בידי פארמניון, אחד ממצביאי אלכסנדר מוקדון.	260 לפנה"ס (בערך)	ראשיתו של "בית טוביה".
218 לפנה"ס 217 לפנה"ס	אנטיוכוס ה-3 בארץ-ישראל קרב רפיח	198 לפנה"ס	הענקת זכויות ליהודים, לחיות על-פי "חוקי אבות", על-ידי אנטיוכוס ה-3.
201-202 לפנה"ס	סוף המלחמה הפונית השנייה. רומא נהפכת למעצמת-על.	174 לפנה"ס	יאסון כוהן גדול
198-201 לפנה"ס	המלחמה הסורית החמישית. ארץ-ישראל נכבשת על-ידי אנטיוכוס ה-3 ("הגדול").	171 לפנה"ס	מנלאוס כוהן גדול
188-192 לפנה"ס	מלחמה בין רומא לאנטיוכוס ה-3, המסתיימת בקרב מגנסיה וברית אפאמיאה. אנטיוכוס מובס ומושפל על-ידי רומא.	167 לפנה"ס	חילול המקדש וגזירות אנטיוכוס ה-4.
175-187 לפנה"ס 175 לפנה"ס	רומי מבטיחה לעצמה את השליטה על אסיה. מלכות סלווקוס ה-4 עלייתו למלכות אנטיוכוס ה-4	166 לפנה"ס	קרב ב"מעלה הלבונה", קרב "בית חורון"
168-170 לפנה"ס	"אפיפאנס" (הרשע) אנטיוכוס ה-4 פולש פעמיים למצרים.	165 לפנה"ס	"קרב אמוס" ראשית מרד החשמונאים.
164/165 לפנה"ס	מסע אנטיוכוס ה-4 למזרח ממלכתו ומותו שם.	164 לפנה"ס	מערכת "בית צור", בעקבותיה כובש יהודה המכבי את ירושלים
163 לפנה"ס	מלכות אנטיוכוס ה-5 (ליסיאס ממונה לעוצר)	161 לפנה"ס	ומטהר את בית המקדש ("חנוכה"). קרב "בית זכריה" אלקימוס מתמנה לכוהן גדול.
162 לפנה"ס	עליית דימיטריוס ה-1 (סוטר) לשלטון.		קרב "הרמה", קרב "חדשה", קרב "אלעשה".

הערות ומראי מקומות

1. ש"ז, אריאל, **אנציקלופדיה מאיר נתיב להליכות מנהגים וזכר**, תל-אביב, מסדה (מהדורה מצולמת), 1993, עמ' 201.
2. רמב"ם. **ספר הזמנים**, הלכות מגילה ס"ב, "הלכות חנוכה" פ"ג, א' ג'.
3. י', גוטמן. "סיפור האם ושבעת בניה", **ספר הזכרות ליחזקאל לוי**, ירושלים, תש"ט, עמ' 25-37. וכן ראה: מדרש איכה רבה א', מהדורת איש שלום, וינה תר"מ, דף ק"פ ע"ב; גיטין נ"ו ע"א ועוד.
4. רות, שנפלד. "תקופת החשמונאים בספרות הישראלית", **עידן 19 – ימי בית החשמונאי**, עמ' 291-302.
5. בצלאל, בר-כוכבא. **מלחמות החשמונאים**, ירושלים, יד בן צבי ומשרד החינוך, תשמ"א, עמ' 310-311.
6. חננאל, מאק. "תולדות חג החנוכה", **עידן, 19**, עמ' 323-324; וראה במקום הערה מס' 5. כדוגמה נוספת ראה את שירו של שאול טשרניחובסקי "אומרים ישנה ארץ", בשיר מופיעים המוטיבים של גאולה-לאומית, תחיית העם והארץ המקושרים למכבים.
7. שלמה, גורן (הרב). **מערדי ישראל**, תל-אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 1993, עמ' קמ"ו.
8. ש', ליברמן. **יונת ויונות בארץ ישראל**, ירושלים, מוסד ביאליק, 1984, עמ' 22-51.
9. ש', ליברמן. **שם**, עמ' 16, ו-225-235.
10. **"מגילת תענית"** פ"ט; היא המגילה הראשונה שנתחברה ונכתבה (לפני סידור המשנה) בבתקופת הבית השני לאחר חתימת התנ"ך.
11. בבלי יומא ס"ט ע"א.
12. יוספוס פלביוס. **קדמוניות היהודים**, ו"א, (תרגום) א' שליט, ירושלים, מוסד ביאליק, עמ' 329.
13. יוספוס פלביוס. **שם**, עמ' 388-339.
14. א', צ'ריקובר. **היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית**, תל-אביב, דביר, תשל"ד, עמ' 32-39.
15. א', כשר. "מסע אלכסנדר הגדול בארץ-ישראל", **מדינת החשמונאים**, עמ' 13-35. ראה הערה 3 בעמ' 14, בו מציג כשר את החוקרים שקדמו לו וביקורתם על אותנטיות סיפור המפגש.
16. יוספוס, פלביוס. "גגד אפיון" ב', 42-43, **קדמוניות היהודים**, תרגום י"נ שמחוני, עמ' נ"ד.
17. א', רפפורט. **תולדות ישראל בתקופת הבית השני**, תל-אביב, עמיחי, תשל"ו, עמ' 58-59.
18. י', גוטמן. **הסיפורת היהודית-הלניסטית, א'-ב'**, תשי"ח-תשכ"ו, בנספחים מובאים קטעים נוספים ממחברים בני התקופה ויחסם ליהודים.
19. הקטוס על-פי דורידס מסיציליה, הספרייה ההיסטורית 3, 5, 6, מובא אצל: ג', גוטמן, **הספרות היהודית ההלניסטית**, ירושלים, מוסד ביאליק.
20. מ', שטרן, "יהדות ויווניות בארץ ישראל במאות השלישית והשנייה לפנה"ס", בתוך: **מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני**, ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1991, עמ' 3-14.
21. ד', שוורץ, ואחרים (עורכים). **התברכה היהודית בימי הבית השני**, ירושלים, מכון שון, תשמ"ו, עמ' 41-53.
22. מ', שטרן. **שם**, עמ' 14-17.
23. (א) ישראל, ל', לוין, "הרקע לגזרות הדת ולמרד החשמונאים", **עידן, 19**, שם, עמ' 12-13.
24. (ב) י', גליקר. "ירושלים ואתונה – בין שני עולמות תרבות", **סקירה חודשית, 11**, נובמבר 1980, עמ' 15-26.
25. א', רפפורט, **שם**, עמ' 60-61.
26. יוסף, בן מתתיהו. **קדמוניות היהודים**, תרגום א' שליט, ירושלים, מוסד ביאליק, ספר י"ב, עמ' 158-222. מספר באריכות על מעמד משפחת טוביה, ובמיוחד על פעילותו הפוליטית-כלכלית של יוסף בן טוביה בחצר התלמית ובירושלים.

26. א', רפפורט. **שם**, עמ' 56-57.
27. ישראל, ל', לוי. **שם**, עמ' 11-13.
28. יוספוס פלביוס. **קדמוניות היהודים**, ספר י"ב, עמ' 138-146. על-פי תרגומו של מ' שטרן. מתוך התעודות למרד החשמונאים. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1972.
29. "שמעון הצדיק" שחי בימי אנטיוכוס ה-3 מזוהה עם הכתוב במסכת פרקי אבות א' משנה ב': "שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר על שלושה דברים היה העולם עומד: על התורה על העבודה ועל גמילות חסדים".
30. שמעון בן יהושע בן אלעזר בן סירא, פרק כ', 1-24, בתוך: מ"צ, סגל, **ספר בן סירא השלם**, ירושלים, מוסד ביאליק, תשי"ג.
31. א', צ'ריקובר. **שם**, עמ' 142-144.
32. א. מ', שטרן. "מרד החשמונאים ומקומו בתולדות החברה היהודית", **שם**, עמ' 154.
- ב. א', רפפורט. **שם**, עמ' 70-71.
33. התרשים והמסקנות לסעיפים 1 ו-2 נערכו על-פי:
א. א', רפפורט. **שם**, עמ' 72-73.
ב. ישראל, ל', לוי. **שם**, עמ' 15-16.
- ג. א', צ'ריקובר. **היהודים בעולם היווני והרומי**, תל-אביב-ירושלים, תשל"ד, עמ' 151-154.
- ד. ד', שוורץ ואחרים (עורכים). **שם**, עמ' 67-83.
34. המסקנות בסעיף מס' 3 על-פי:
א. ישראל, ל', לוי. **שם**, עמ' 16-17.
ב. א', צ'ריקובר. **שם**, הערה 33, עמ' 153-157.
ג. ד', שוורץ ואחרים (עורכים). **שם**, עמ' 84-87.
35. א. א', צ'ריקובר. "היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית", **שם**, פרק חמישי (ראה בעיקר עמ' 154).
ב. ישראל, ל', לוי. **שם**, עמ' 17-18.
- ג. מ', שטרן. "מרד החשמונאים ומקומו בחברה היהודית", **שם**, עמ' 153-156.
- ד. מ', שטרן. "יהדות ויווניות בארץ-ישראל במאות ה-3 וה-2 לפנה"ס", **שם**, עמ' 19-20.
36. יוספוס פלביוס. **מקבים**, א', א', עמ' 41-53.
37. א. א', צ'ריקובר. "היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית", **שם**, עמ' 154-162.
ב. מ', שטרן. "יהדות ויוונית בארץ-ישראל", **שם**, עמ' 19-20.
- ג. מ', שטרן. "מרד החשמונאים ומקומו בתולדות החברה והדת היהודית", **שם**, עמ' 156-159.
38. הטבלה ערוכה על-פי (שפע חומר נמצא בעיקר בסעיף א'):
א. ב' בר-כוכבא. **מלחמות החשמונאים**, ירושלים, יד יצחק בן צבי ומשרד הביטחון, תשמ"א.
ב. י', ואלך. "מלחמת המקבים – מלחמה עממית חתרנית", **סקירה חודשית**, 11, נובמבר 1980, עמ' 3-14.
ג. מ', אבי יונה. "הקרבות שבספרי חשמונאים", בתוך: א', רפפורט וי', רונן (עורכים), **מדינת החשמונאים**, עמ' 185-197.

39. א. מ', שטרן. "ברית בין יהודה לרומא בשנת 161 לפנה"ס, **מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני**, עמ' 51-76.
- ב. ישראל, ל', לוין. **שם**, עמ' 20.
40. לעניין נס נסתר ומשמעותו לגבי "נס הנצחון בחנוכה", ראה: ש"ה, ברגמן. "הנס", **מחניים**, נ"ב, עמ' 20-23.
41. **חשמונאים**, א', ד', עמ' 51-57.
42. **חשמונאים**, ב', א', עמ' 10.
43. **חשמונאים**, ב', א' עמ', 12, 22, ב' 17.
44. **חשמונאים**, ב', י', עמ' 9-11.
45. ראה גם הפירוש שנותן להקבלה בין "חנוכה" ל"חג הסוכות":
א. שלמה, גורן (הרב). **מעדי ישראל**, ידיעות אחרונות וספרי וחמד, 1993, עמ' קמט-קנ.
ב. חננאל, מאק. **שם**, עמ' 313.
46. דברי הימים ב', כ"ט, 16-17.
47. ישראל, ל', לוין. **שם**, עמ' 19.
48. מגילת תענית פ"ט.
49. יוספוס פלביוס. **קדמוניות היהודים**, ספר י"ב, פרק ז', עמ' 7.
50. בבלי שבת, כא ע"ב.
51. א. ח', מאק. **מדרש האגדה**, סדרת אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון, 1989. ראה בעיקר: עמ' 17-18 ורשימה ביבליוגרפית בסוף החוברת.
- ב. ח', מאק. "חורבן הבית השני – ההיסטוריה והאגדה", **קתדרה**, 91, יד יצחק בן צבי מרץ 1999, עמ' 137-146. ראה בעיקר הערותיו 1-5.
52. צ', זינגר. "השקפת המהר"ל על חנוכה" **מחניים**, נ"ב, כסלו תשנ"א.
53. שלמה, גורן (הרב). **שם**, עמ' קמד-קמז.
54. שלמה, גורן (הרב). **שם**, עמ' קמח-קמט.
55. צ', זינגר. **שם**, שם.
56. שלמה, גורן (הרב). **שם**, עמ' קמז-קמח.
57. חננאל, מאק. **שם**, עמ' 315.
58. משנה ראש השנה, פרק א', משנה ג'.
59. מדרש משלי ט', ב'.
60. המקורות לתקופה:
א. דניאל, שוורץ. "על המקורות ההיסטוריוגרפיים העיקריים למרד החשמונאים ומציאתם, **עידן**, 9, שם, עמ' 133-146.
ב. ד', שוורץ ואחרים (עורכים). החברה היהודית בימי הבית השני, **שם**, עמ' 353-356.